

Koulutuksen tehtäviä käsittelevä luku 5 edustaa kasvatussosiologian perinteistä ydintä, jota eri tutkijat ovat yrittäneet saada toinen toistaan vakuuttavampaan järjestykseen. Luku 6 erittelee tiedon käsitettä, aikamme peruskysymystä, jota tarkastellaan suhteessa opetussuunnitelmaan. Opetussuunnitelman sosiologia asetui 70-luvulla haastamaan perinteistä rakennetutkimusta. Kysymys on yhä ajankohtainen ja avoin ainakin siltä osin, miten tietoyhteiskunnan lupaus toteutuu.

Luvussa 7 edetään koulutuspolitiikan kentälle ja kysytään, mistä opettajat on tehty eli millaisen ammatikunnan opettajat muodostavat professiotutkimuksen valossa. Luku 8 tarkastelee koulun käytäntöjä ja toimintamekanismeja. Sen avainkäsite on piilo-opetussuunnitelma, joka käsitteenä viittaa siihen, että sosiologit eivät ole niinkään kiinnostuneita virallisesta koulusta vaan todellisesta, epävirallisesta kouluelämästä. Luvussa 9 käsitellään modernisaation nostamaa kysymystä identiteetistä, sen muutoksesta ja monimutkaisuudesta. Miten koulu ja koulun ulkopuolinen elämä tuottavat nuorten identiteetit? Millaisia identiteettejä on tarjolla myöhäismodernissa yhteiskunnassa? Onko koulutuksella ja oppimisella muitakin merkityksiä kuin ne, jotka ajatellaan me kahlitseva teknokraatia esittää? Millaisia merkityksiä eri sukupolvet antavat koulutukselle? Mitä tutkimus kertoo koulutuksellisen syrjäytymisen prosessista ja opintojen keskeyttäjäistä? Mitä identiteetipääomalla tarkoitetaan?

Luku 10 käsittelee koulutuspolitiikan muutosta globaalin taloudellisen kilpailun ja elinikäisen oppimisen tavoitteen olosuhteissa. Onko pohjoismaiden hyvinvointivaltio muuttumassa kilpailuvaltioksi? Mitä muutos merkitsee uudelleentakenteistuvassa koulutusjärjestelmässä? Onko koulutuksellinen tassa-arvoisuus vaarassa kilpailua ja yksilöllisyyttä korostavassa yhteiskunnassa? Luvussa 11 pyritään luomaan katsaus kasvatussosiologian kehityslinjoihin ja keskeisiin teoreettisiin kysymyksiin. Viimeisessä luvussa esitetään lyhyt teemaattinen yhteenveto kasvatussosiologian tehtävästä ja asemasta kahden yhteiskuntatieteen risteyskesessä. Lukiä voi vielä testata kirjan antia palaamalla tämän johdannon alussa esitettyihin kysymyksiin. Missä suhteessa ja missä määrin kasvatusta on kontrolloita, missä suhteessa ja missä määrin toimijuiden ja mahdollisuuksien rakentamista?

2

Sosiologian ja kasvatussosiologian peruskäsitteitä

2.1 Sosiaaliset rakenteet

Ihmisen kasvattaminen alkaa viimeistään siitä hetkestä, kun hän syntyy. Kasvatus on yhteiskunnallinen prosessi, joka tapahtuu yksilöllisten, kulttuuristen, historiallisten, poliittisten, taloudellisten ja yhteiskunnallisten ehtojen ja mahdollisuuksien puitteissa. Kasvattamisen periaatteet, käytännöt, menetelmät ja tavoitteet syntyvät prosessissa, jossa kasvattajat soveltavat ja muokkaavat koulunkin tarkoituksenmukaisesti niitä kulttuurisia ja sosiaalisia aineksia, joita yhteiskuntaan on historiallisesti rakentunut ja joita myös luodaan ja muokataan jatkuvasti. Koska kasvatuksen ehdot, tavat ja päämäärät kietoutuvat historiallisiin, sosiaalisiin, kulttuurisiin ja taloudellisiin ehtoihin ja olosuhteisiin, on välttämätöntä ymmärtää, miten yhteiskunta rakentuu ja miten kulttuuriset toimintatavat ja kasvattaminen ovat yhteydessä toisiinsa. Seuraavassa esitetään joitakin sellaisia sosiologisia peruskäsitteitä, joiden avulla kasvatuksen ja koulutuksen ilmiötä on mahdollista tarkastella ja ymmärtää suhteessa yhteiskunnallisiin prosesseihin. Käsitteiden laajempiin historiallisiin ja teoreettisiin perusteisiin palataan kirjan viimeisessä luvussa, joka käsittelee kasvatussosiologian tutkimuksen moninaisia linjoja ja suuntauksia.

Sosiologiset käsitteet voidaan jakaa rakenteellisen tason (makrososiologia) ja yksilöiden toiminnan ja merkityksenannon tason (mikrososiologia) käsitteisiin ja teorioihin. Yksi keskeisimmistä rakenteellisen tason käsitteistä on itse so-

siaalisen rakenteen käsite. Sosiaalisten rakenteiden voidaan katsoa raamittavan kaikkea ihmisten yksilöllistä ja yhteisöllistä toimintaa. Rakenteista puhuttaessa viitataan sellaisiin ihmisten ajattelun ja toiminnan tapoihin, elämisen aineellisiin ehtoihin, uskomuksiin, pelkoihin ja pyrkimykseen, jotka kantavat historiallisesti muotoutuneita, usein hitaasti muuttuvia olemisen ja tekemisen ehtoja ja mahdollisuuksia. Rakenteet ovat luonteeltaan monenlaisia: ne ilmenevät esimerkiksi niissä tavoissa, joilla poliittinen ja taloudellinen toiminta järjestetään kussakin yhteiskunnassa, joilla käsitellään eri-ikäisiä ihmisiä, joilla asetetaan odotuksia ja mahdollisuuksia eri sukupuolille tai joilla ymmärretään terveys ja sairaus. Myös uskomukset inhimillisen ja yli-inhimillisen, maallisen ja kosmologisen järjestyksen luonteesta voidaan määrittää sosiaalisiksi rakenteiksi, jotka muovaavat ihmisen ajatusta itsestään suhteessa toisiin ihmisiin, käsityksiin ylihuonnollisesta, elämään ja kuolemaan. Moderneille, sisäisesti erityyppisille ja yksilöiden erilaistumista ja erikoistumista edellyttävälle yhteiskunnalle on luonteenomaista, että monet rakenteet sisältävät erilaisia, keskenään ristiriitaisiakin toiminnan ja ajattelun mahdollisuuksia, jotka usein liittyvät esimerkiksi moraalialueeseen kysymykseen. Ristiriitaisuudet liittyvät rakenteiden historialliseen luonteeseen ja eri rakenteiden ja elämisen aineellisten ehtojen eriaikaiseen muuttumiseen, jolloin uusia ja vanhoja ajatuksia ja toimintatapoja vallitsee samanaikaisesti. Rakenteille on myös luonteenomaista, että ne synnyttävät ja pitävät yllä ihmisten keskinäisen toiminnan ja keskinäisten käytäntöjen tapoja ja ihmisten välillä vallitsevien suhteiden säännönmukaisuuksia. Niitä ei välttämättä tunnusteta sosiaalisiksi muodostelmiksi, sillä ne saavat ilmaisuja esimerkiksi erilaisissa symbolijärjestelmissä (kielessä, ajattelussa, rakennetun kulttuurin merkeissä jne.), jotka toimivat välttämättä havaittavien ilmiöiden takana ja joita pidetään itsestäänselvyyksinä.

Toimivien ja merkitykselliseksi koettujen sosiaalisten rakenteiden olemassaolo mahdollistaa ihmisten yhteisöllisen elämän. Sellaisia rakenteita, jotka ovat kaikissa yhteiskunnissa riippumatta niiden kehityneisyydestä tai paikallisesta sijoitumisesta, katsotaan olevan yleensä ainaakin seuraavat: 1) kommunikaatiojärjestelmä, joka mahdollistaa ja säätelee vuorovaikutusta, 2) taloudellinen järjestelmä, jonka avulla järjestetään tuotanto ja varallisuuden jakamisen tavat, 3) uusien sukupolvien sosiaalistamisen järjestelmä, perhe ja kasvatus, 4) valtasuhteiden järjestelmä, joka tarkoittaa poliittisen toiminnan järjestyksen periaatteita ja 5) rituaalinen järjestelmä, jonka tehtävänä on pitää yllä ihmis-

ten yhteenkuuluvuutta ja antaa yhteisiä merkityksiä yksilön elämän tärkeille tahtumuutoksille kuten syntymälle, aikuistumiselle, seurustelumodoille, avioliitolle ja kuolemalle. (Bottomore 1979; Giddens 1993.) Monet rakenteista ovat järjestyneet instituutioiksi, vakintuneiksi toimintojen, käytäytymisen ja sosiaalisten suhteiden muodoiksi, jotka pitävät yllä ja luovat arvoja, normeja ja tiedon muotoja. Instituutioita ovat esimerkiksi perhe, koulutus, uskonnolliset muodostumat, yritys toiminta ja poliittisen järjestelmän muodot. Toiminnan vakintunnein instituutioiksi edellyttää sitä, että suuri osa kyseisen sosiaalisen järjestelmän jäsenistä pitää niiden asemaa legitimitä, laillisena ja oikeutettuna.

2.2 Yhteisö

Sosiaalisten rakenteiden perusta on siinä kokemuksessa ja perinteessä, joka on kattunut ihmisille heidän eläessään historiallisesti alueellisesti yhdessä, yhteisöissä. Siten toinen tärkeä rakenteellisen tason käsite on juuri yhteisö. Yhteisön ja yhteisöllisyyden käsitteitä on viime vuosien keskusteluissa käyty paljon esittäessä ratkaisuja esimerkiksi koulukiusaamisen ehkäisyyn ja kouluissa tapahtuneisiin väkivallantekoihin. Sosiologijana käsitteenä yhteisön määrittämisen lähtökohdat ovat ranskalaisen ”sosiologian isän”, 1800- ja 1900-luvun vaihteessa eläneen Émile Durkheimin ajattelussa (1980, 1985). Durkheim katsoi, että yhteisöt ja yhteisöllinen elämä ovat ihmisen olemassaolon ja toiminnan edellytyksiä, sillä yhteisö ja siihen kuuluminen on yksilön elämän tärkein voimaväline. Yhteisyydentunne on se tekijä, joka pitää yhteiskunnan koossa ja luopurustan yksilön ja yhteiskunnan suhteelle. Analyysissään uskonon synnystä Durkheim katsoi, että uskonto on alun perin synnyntä siitä voiman tunteesta, jonka yksilöt kokevat kokoonnuessaan yhteen, ja tätä tunnetta on alettu pitää ylihuonnollisena. Modernien yhteiskuntien syntyessä se yhteenkuuluvuus, joka oli perustunut uskonnolliseen kokemukseen ja siitä kehittyneelle moraalille, on hajonnut ja moninaistunut. Koska yhteiskunnat eivät kuitenkaan pysy koossa ilman jonkinlaisia yhteisiäkin moraalisia periaatteita, kasvatuksen erityiseksi tehtäväksi on asetunut tuottaa, pitää yllä ja perustella sellaista moraalista, jonka avulla yksilöt tuntevat kuuluvansa yhteisöön. Tämä on oleellista siksi, että Durkheim näki yhteisöön kuuluminen tunteen ihmiselle välttämättömäksi, sillä vain tunteessaan kuuluvansa muiden ihmisten yhteyteen, yksilö voi olla voima-

kas ja kykenee toimimaan myös yksilöllisesti mielekkäästi. Ilman yhteisöä yksilö on yksityisessä ja voimaton, mutta samalla yhteisöön kuuluminen on pakko, josta ei ole ulospääsyä. Yhteisön yhteyteen pääsemisen, yhteyden ehtojen ja yhteisön sosiaalisten järjestysten opettaminen ja oppiminen ovat yksilön elämän kriittisiä kysymyksiä. Koulutusaaminen on yksi esimerkki niistä tavoista, joilla yksilö kuitenkin pakotetaan yhteisön ulkopuolelle. Yhteisöllisyys ei siten ole luonteeltaan vain hyvää, vaan se sisältää aina myös ulossulkemisen mekanismeja. Kuitenkin Michel Maffesoli (1996, 5) toteaa Durkheimin ajattelun pohjalta, että yhteisö ja yhteisöllisyys ovat kaikkialla läsnäolevana ja näkymättömänä voimana yksi ihmisten arvoituksellisimmista luomuksista.

Tarkasteltaessa yhteisöä teoreettisena käsitteenä, on tärkeää ymmärtää, että vaikka yhteisöllisyys on ihmisen väistämätön elämisen tapa, se on luonteeltaan ja muodoltaan muuttuvaa. Sosiologisissa analyyseissa on erotettu kaksi yhteisöllisyyden luonteeseen vaikuttanutta muurosta: ensimmäinen esimodernin muuttuessa moderniksi 1700- ja 1800-luvulla ja toinen modernin muuttuessa jälkimoderniksi 1900-luvun jälkipuoliskolla. Modernin yhteiskunnan syntyyn yhteydessä tapahtuneita suuria yhteiskunnallisia murroksia olivat feodalisuhteiden muuttuminen kapitalistiseksi yhteiskuntasuhteiksi, perinteisten maaseutuhyönteisöjen hajominen teollistumisen myötä, modernien suurkaupunkien synty, rahatalouden merkityksen lisääntyminen ja kaikkien näiden muutosten yhteydessä ihmisten välisten sosiaalisten suhteiden luonteen muuttuminen kiinteästä, tiivistä ja välittömästä vuorovaikutuksesta kohti ei-personaalisia ja välineellisiä suhteita. Yhteiskunnallisiin murroksiin yhti useita henkisiä ja aatteellisia ajattelun muutoksia, joista tärkeimpiä olivat kirkon vaikutusvallan väheneminen (maallistuminen eli sekularisaatio) ja poliittisen liberalismin kehittyminen ajatuksineen demokratista ja yksilöllisten valintojen merkityksellisyydestä yhteisöllisessä elämässä. Kysymykset yhteisöllisyyden ja yhteiskunnan muotojen ja sisältöjen sekä yksilön ja yhteiskunnan keskinäisen suhteen muuttokista länsimaisen modernisaatioprosessin seurauksina ovatkin sosiologisten teorioiden peruskysymyksiä (ks. esim. Tötö 1989).

Saksalainen sosiologi Ferdinand Tönnies (1974) esitti teorian modernisaation murroksen kahdesta yhteisöllisyyden tyyppistä. Tönnies nimeää traditionaalisen yhteisötyypin käsitteellä *Gemeinschaft* (yhteisöllisyys). Tällaista yhteisöä luonnehtivat läheiset suhteet ihmisten välillä. Näissä suhteissa sosiaalinen kontrolli perustuu perinteeseen ja ryhmän sisäisiin normeihin. Tällaisen yhteisötyy-

pin edustajia olivat Tönniesin mielestä esimerkiksi perinteiset maalaiskylät ja ammatitilat. Tätä yhteisöllisyyden muotoa edustavat myös äidin ja lapsen välinen suhde tai sellaiset sukulaisuussuhteet, jotka perustuvat veriveljeyteen, yhteisiin muistoihin ja historiaan. Toinen yhteisötyyppi Tönniesin jaottelussa on *Gesellschaft* (yhteiskunnallisuus), joka on kehittynyt yhteiskunnan modernisaatiossa perinteisestä *Gemeinschaftista*. Sille ovat tyyppisiä sosiaaliset suhteet, joissa osapuolet etsivät toisistaan hyötyä ja käyttävät toisiaan välineinä päämäärien saavuttamiseen. Tämän yhteisötyypin selkein esimerkki ovat markkinat, joissa osallistujat ovat kiinnostuneita toisistaan vain kysynnän ja tarjonnan kautta, jolloin myös ihmisten väliset sosiaaliset suhteet muuttuvat markkinoiden kaltaiseksi. Toinen esimerkki *Gesellschaftin* muodosta on palkkatyö, jossa palkkatyöläinen myy työvoimaansa ja luovuttaa työnsä tuloksen rahan vastineeksi. *Gesellschaftin* sosiaalisten suhteiden muodot ovat luonteeltaan sellaisia kohteilaisuuksien ja ystävällisyyden vaihtoa, jolla ei välttämättä ole yhteyttä ihmisten välisiin todellisiin ystävyys-suhteisiin. Nämä yhteisötyypit eivät luonnollisestikaan ole missään historian vaiheessa esiintyneet puhtaina, vaan sekä *Gemeinschaftin* että *Gesellschaftin* yhteisöllisyyden ominaisuuksia on löydetävissä kaikista yhteiskunnista.

Tönniesin esittämien yhteisötyyppien lisäksi yhteisöjä on määritetty myös muilla tavoin. Yksi yleisimmistä tavoista on määrittää yhteisö alueellisesti rajoittuna vuorovaikutuksen ja yhteenkuuluvuuden muodostumana. Yhteenkuuluvuus ja yhteisyys voivat tällöin olla toiminnallista, jolloin yhteisyys syntyy jaetuista päämääristä, joihin pyritään toiminnalla yhdessä. Yhteisöille on tyyppillistä pysyvä vuorovaikutus, jossa muotoutuvat jäsenten väliset suhteet, yksittäisen jäsenen mahdollisuudet yhteisössä ja siihen kuuluvien ja kuulumattomien kanssakäymisen ehdot. Toiminnallisen yhteisöllisyyden lisäksi yhteisyys voi myös muodostua symbolisesti, jolloin se ilmenee yhteenkuuluvuuden tunteena, joka ei välttämättä rajoitu alueellisesti yhdessä eläviin ihmisiin. Toiminnallinen yhteisöllisyys voi johtaa symboliseen yhteisyyteen ja se taas yhteisöllisten vuorovaikutusmuotojen kehittymiseen. (Lehtonen 1990.)

Symbolinen tai ”kuvitteellinen” (Anderson 2007) yhteisyys ilmenee jaettuina kokemuksina, tunteina ja kokemuksina, eikä yhteisöön kuuluminen edellytä paikallista yhteyttä ja välttöä vuorovaikutusta. Tällaisia yhteisöjä ovat esimerkiksi kansakunta, monet uskonnolliset yhteisöt (kuten kristikunta), tai vaikkapa rockyhtyeiden kansainväliset fanitusyhteisöt. Tällaisissa yhteisöissä

ihmiset tuntevat yhteenkuuluvuutta ympäri maailmaa elävien, samaa toimintaa harjoittavien, samoihin päämääriin uskovien tai samoja tunteita kokevien ihmisten kanssa. Symbolinen yhteisyys liittii myös kulloinkin elävien ja jo menneiden sukupolvien kokemuksi ja teot saman yhteisön yhteyteen, esimerkiksi kansakunnasta kyseen olleen historiallisina kertomuksina.

Jälkimodernin murroksen katsotaan muuttaneen uudelleen yhteisöllisyyden muotoja. Tietoverkkojen ja niissä toimivien laitteiden mahdollistama yhteys on synnyttänyt virtuaaliyhteisöjen käsitteen. Tämä on yhteisöllisyyttä, jonka luonnetta määrittävät ensinnäkin ne teknologiset ratkaisut, jotka sisältävät tietoverkkojen ominaisuuksiin. Virtuaaliset yhteisöt ovat siten mahdollisia vain ihmisille, jotka ovat lukutaitoisia, joilla on saatavillaan sekä sähkö, tietoverkko että tietokone. Maailman yli 14-vuotiaasta väestöstä noin viidennes eli 770 miljoonaa ihmistä on lukutaidottomia 2000-luvun alussa. Myös Suomessa on arvioitu olevan noin 300 000 toiminnallisesti lukutaidotonta aikuista.

Virtuaaliset yhteisöt ovat vähentäneet yhteisöjen alueellisen ja paikallisen sidoksen merkitystä, mutta toisaalta korostaneet yhteisöllisyyden merkitystä sinänsä. Jälkimodernissa yhteiskunnassa ihmisten yhteisösuhte on yksilöllisyyden, tullut aiempaa intensiivisemmäksi, moninaistunut, muuttunut helpelliseksi ja elämäkselliseksi (Maffesoli 1996) sekä elämäkerrallistunut. Tämä tarkoittaa sitä, että monet yhteisöt syntyvät samassa elämäntilanteessa olevien tai samoista asioista kiinnostuneiden ihmisten kesken. Elämäkerrallisuus merkitsee myös yhteisösuhteen emotionaalisuutta. Yhteisöistä etsitään vastakaikua omille tunteille ja ajatuksille. Yhteisö työskentelee moninaisista yksilöiden kertomuksista ja yhteisöön kuuluminen edellyttää tunnetta yhteisen kertomuksen vastaavuudesta omaan kertomukseen. Tällaiset yhteisöt eriytyvät toisistaan osallistujien samankaltaisuuden perusteella, jolloin samankaltaisuuden ehtona voi olla esimerkiksi ikä, sukupuoli, seksuaalinen suuntautuminen, etnisyyt, vammaisuus tai jokin erityinen elämäntilanne (esimerkiksi lapsen syntymä tai kuolema, avioiduminen tai jääminen leskeksi, maahanmuuttajuuus jne.). Virtuaalisten yhteisöjen vuorovaikutuksen on tutkimuksissa havaittu olevan intensiivistä, lähes jatkuvaa läsnäoloa yhteisön virtuaalisessa tilassa. Samoin kuin fyysisen läsnäoloon perustuviissa yhteisöissä, myös virtuaalisissa yhteisöissä syntyy erilaisia kiistoja. Virtuaalisissa yhteisöissä läsnäolon intensiivisyys ja jäsenistön heterogeenisyys erilaisine mielipiteineen korostavat kiistojen luonnetta. Siten virtuaaliset yhteisöt määrittävät omaa luonnettaan ja yhteisöön kuulumisen rajo-

ja jatkuvasti ja niistä voidaan sulkea ulkopuolelle sellaiset yksilöt, jotka eivät kunnioita yhteisössä muotoutuvia sääntöjä. Tässä suhteessa virtuaaliset yhteisöt kuitenkin poikkeavat toisistaan, sillä ne voivat olla teknisiltä ratkaisuiltaan avoimia kaikille halukkaalle tai sillä tavoin suljettuja, että jäseneksi pääsyä valvotaan. Virtuaalisten yhteisöjen on siten analysoitu toimivan samoin kuin aikaan ja paikkaan sidottujen yhteisöjen: yhteisö määrittää sallitun ja kielletyn toiminnan, jakautuu sisäpuolisiiin ja ulkopuolisiiin ja kontrolloi jäsentensä toimintaa kyseisessä yhteisössä. (Saastamoinen 2011; Noppari & Usitalo 2011.

Yhteisöjen virtuaalisuus mahdollistaa sen, että yksilö voi kuulua useisiin yhteisöihin samanaikaisesti sekä vaihtaa yhteisösuhteitaan lyhyinkin aikavälein. Kuutenkaan aikaan ja tilaan sidottut yhteisöt eivät ole kadonneet, vaan esimerkiksi erilaiset koulut muodostavat edelleen fyysisiä tiloja, joissa syntyy erilaisia yhteisöjä ja joissa yhteisöllisyyden odotetaan vallitsevan (esim. Hoikkala & Paju 2013; Paju 2011; Hoikkala & Roos 2000).

Yhteisöt ja yhteisöllisyys sekä niiden luonteen ymmärtäminen ovat kaavatuksellisessa keskustelussa ja toiminnassa tärkeitä kysymyksiä ensinnäkin siksi, että koulumuotoinen kasvatust ja opetus tapahtuvat enimmäkseen jonkinlaisissa yhteisöissä. Tällöin on myös tärkeää ymmärtää, että yhteisö ja yhteisöllisyys eivät periaatteessa ole moraalisesti ”hyviä”, vaan niille on luonteenomaist myös rajojen luominen ja ulkopuolisten määrittäminen. Esimerkiksi koulujen yhteisöllisyys voi rakentua sellaiseksi, että maahanmuuttajanuorten yhteisöllisen jäsenyyt tehdään mahdottomaksi (Souto 2011). Toiseksi yhteisöllisyysperiaatteet ovat korostuneet etenkin perinteisissä teorioissa yhteisöissä oppimisesta (esimerkiksi John Dewey) ja tulleet uudelleen ajankohtaisiksi niissä pedagogisen ajattelun ja elinikäisen oppimisen teorioissa, joissa korostuvat yhteisöllinen oppiminen ja oppiminen arjessa (informaali oppiminen), ja työyhteisöjen ymmärtämisessä oppiviksi organisaatioiksi (esimerkiksi Ojala 1996). Teorioissa painottuvat yksilön ja välittömän yhteisön kohtaamisen merkitykset oppimisprosessin omistumisessa. Myös niissä oppimisprosessissa, joissa kokemus ja oppiminen asettuvat merkittävänä yksilön elämäntilanteeseen, yhteisöllisyyden ja yhteisöjen merkitykset korostuvat (tästä tarkemmin luvussa 9).

2.3 Yhteiskunta

Ihmisen yhteisöllinen ja yksilöllinen elämä eivät ole mahdollisia ilman erilaisia sosiaalisia rakenteita. Se, miten rakenteet ovat järjestyneet, minkälaisia niitä kulloinkin on ja missä muodoissa ne ilmenevät, vaihtelee ja muuttuu niin ajallisesti kuin paikallisesti. Sosiaalisten rakenteiden sisältöjen ja muotojen järjestymisen tavoista syntyvät erilaiset yhteiskunnat. Yhteiskunta voidaan määrittää siten, että se koostuu juuri sosiaalisista rakenteista ja erityisesti ihmisten välisten suhteiden järjestelmästä. Ihmisten välisten suhteiden järjestelmä tarkoittaa sitä, miten ihmiset kulloinkin toimivat, mitä tekoja tekevät, miten ajattelevat maailmasta sekä sitä, minkälaisia aineellisia voimavaroja ja teknologiaa ihmisillä kulloinkin on käytettävissä. Yhteiskunta käsittää ne ihmiset, jotka asuvat samalla alueella, elävät samassa poliittisessa järjestelmässä ja ovat tietoisia omasta erityisestä identiteetistään, jonka he katsovat poikkeavan heidän ympärillään olevien muiden ihmisryhmien identiteetistä. Yhteiskunta on pysyvä rakenne, sillä jokainen yksilö syntyy johonkin olemassaolevaan yhteiskuntaan ja osallistuu omalla toiminnallaan sen säilyttämiseen, rakentamiseen ja muuttamiseen. Vaikka esimerkiksi teknologiset innovaatiot kuten sähkön keksiminen, viemäriöinti, erilaiset kodinkoneet sekä puhelin ja muu sähköinen viestintä ovat muuttaneet ja muuttavat sosiaalisia rakenteita ja niiden luomissa ehdoissa kehkeytyviä ihmisten välisen suhteiden muotoja, Giddens (1993, 18) kuitenkin vertaa yhteiskuntaa rakennuksiin, joita jatkuvasti rakennetaan samoista tilistä. Ihmiset muodostavat yhteiskunnan luomalla kulttuurin, joka koostuu tärkeinä pidetyistä asioista, noudatetuista säännöistä sekä kulttuurissa luodusta ja käyttöön otetuista esineistä.

Yhteiskunnan muotoutumista, sen toimintaa ja yksilöiden merkitystä yhteiskunnalle on sosiologiassa perinteisesti lähestytty kahdella tavalla. Ensinnäkin yksilön ja yhteiskunnan suhdetta voidaan tarkastella rakennelähävisesti (makrososiologia), jolloin etsitään merkkejä sosiaalisten rakenteiden luonteesta ja toiminnasta, ja tällä tavalla päätellä yksilöiden mahdollisuuksia ja ehtoja elää ja rakentaa elämäänsä. Tällöin esimerkiksi Suomessa tällä hetkellä vallitsevat koulutuksen ja työmarkkinoiden rakenteet mahdollistavat sen, että nuori päättää olla käymättä mitään koulua peruskoulun jälkeen, mutta työmarkkinoiden rakenteet ovat kehittyneet sellaisiksi, että työhön kiinnittymisen mahdollisuudet ovat varsin rajalliset. Rakenteellisissa lähestymistavoissa,

joita ovat erityisesti strukturalismi ja funktionalismi erilaisine suuntauksineen, lähtökohalta on siten se, että sosiaaliset rakenteet määrittävät yksilöllisiä merkityksenantoa ja ilmenevät abstrakteina ajattelun, kielen, myytien, sosiaalisten kategorioitten, identiteettien ja persoonallisuuksien muotoina, joihin ihmiset ovat syvällisesti sidottuja. Abstraktit rakenteet synnyttävät havaittavissa olevia sosiaalisia ilmiöitä kuten normit, roolit ja arvot ja antavat yksilöille toimintamahdollisuudet ja ajattelun tavat. Kasvatuksen ja koulutuksen tutkimuksessa strukturalistista ja funktionalistista lähestymistapoja on käytetty erityisesti koulutuksen yhteiskunnallisten tehtävien analysoissa (tästä tarkemmin luvussa 5).

Toiseksi yksilön ja yhteiskunnan suhteita voidaan tarkastella yksilölähtöisesti (mikrososiologia), jolloin tarkastellaan yksilöiden toimintaa, toiminnalle annettuja merkityksiä sekä vuorovaikutusta. Tällöin etsitään esimerkiksi niitä perusteluja, joilla edellisen esimerkin nuori on tehnyt päätöksensä pysyttävyyttä peruskoulututkimon varassa, ja sitä, minkälaisessa vuorovaikutuksessa ja toiminnassa päätös on syntynyt ja mitä sen pohjalta voidaan päätellä esimerkiksi koulun rakenteellisesta luonteesta. Yksilölähtöisissä suuntauksissa, joita edustavat lähinnä fenomenologinen sosiologia, symbolinen interaktionismi ja toimintateoriat, katsotaan, että yksilöllinen merkityksenanto, se tapa, jolla kukin yksilö antaa arvoja ja sisältöjä elämänsä ilmiölle, synnyttää ja muuttaa yhteiskunnan rakenteet. Peter Bergerin ja Thomas Luckmannin (1994) teoria todellisuuden sosiaalisesta rakentumisesta on yksi tärkeimmistä myös kasvatustilmiöiden sosiologisessa tutkimuksessa ja ymmärtämisessä käytetyistä teorioista yksilön ja yhteiskunnan suhteen muotoutumisesta. Berger ja Luckmann katsovat, että jokainen ihmisyhteisö on pyrkinyt rakentaa koko maailma. Yhteiskunta on aina ihmisten aikaansaannos, mutta samalla ihminen on yhteiskunnan tuote, ja tämä suhde perustuu heidän esittämäänsä teorian yksilön ja yhteiskunnan kolmivaiheisen muotoutumisen prosessista. Vaiheet ovat ulkoistaminen, objektiivointi ja sisäistäminen. Ulkoistaminen tarkoittaa sitä, että ihminen tuottaa jatkuvasti maailmaa sekä fyysisenä että mentaalisena aktiviteettina, tekemällä ja ajattelemalla. Objektiivointi on tämän aktiviteetin tulos, ihmisten tekemät materiaaliset tuotteet ja ideat. Sisäistäminen taas tarkoittaa sitä, että jokainen yksilö joutuu käsittelemään uudelleen ulkoistamalla ja objektiivoinnalla tuotetun todellisuuden, muuttamaan sen yksilöllisen tietoisuutensa rakenteiksi sosiaalisatprosessin kuluessa. Jatkuva pakko ulkoistaa objektiivointi ja sisäistää liittyy Berger ja Luckmannin ajattelussa siihen, että ihminen on perusole-

mukseltaan epätasapainossa itsensä ja ulkoisen todellisuutensa kanssa – hänen täytyy jatkuvasti tulla toimeen itsensä kanssa ilmaisten itseään toiminnassaan ja tuotta maailma, johon hän voi sijoittaa itsensä pyrkien ymmärtämään elämänsä.

Yhteinen perusta rakenteellisille ja yksilölähtöisille sosiologisille teorioille on, että ihmiset toimivat jatkuvasti aktiivisessa suhteessa ympäröivän materiaalsen todellisuuden ja luomansa symboliympäristön (kielen, merkkien, käsitteiden, luokittelujärjestelmien) kanssa muuttaen niitä kulloistenkkin tarpeidensa mukaisiksi. Rakenneteorioissa painottuu yksilölähtöisiä teorioita voimakkaammin se, että ihmiset luovat suhteensa toisiinsa ja ympäröivään maailmaan sosiaalisten rakenteiden ja yhteiskunnan puitteissa, erilaisissa yhteenliittymissä, jotka asettavat rajoja ja ehtoja mutta myös antavat mahdollisuuksia niiden kiittämiseen ja uudelleen muotoamiseen.

2.4 Ryhmä

Ihmisten välittöminä yhteenliittyminä ryhmät muodostavat yhteiskunnan sosiaalisen järjestyksen ja yksilön sosialisatation perustan, ja ne toimivat yksilön ja yhteiskunnan suhteen välityksinä. Ryhmään kuuluminen motivoi yksilön elämää ja kasvua. Ryhmä tarkoittaa ihmisiä, jotka ovat säännöllisesti kasvotusten tapahtuvassa vuorovaikutuksessa keskenään. Ihmisille, jotka tapaavat toisiaan säännöllisesti ja toimivat yhdessä jonkin päämäärän saavuttaakseen, syntyy yhteisiä tapoja, keskinäistä kiintymystä ja solidaarisuutta sekä pyrkimystä tukea toisiaan. Ryhmän jäsenet muokkaavat toistensa toimintaa ja odottavat toisiltaan sellaista käytäytymistä, jota ei välttämättä odoteta ryhmään kuulumatomilta. Ryhmään kuuluminen antaa yksilölle uusia ajattelun ja toiminnan muotoja, kokemuksia ja tapoja, joiden merkitys riippuu siitä, miten voimakkaasti yksilö sitoutuu ryhmään ja mikä on hänen asemansa ryhmän sisällä. Yksilöt kuuluvat yleensä samanaikaisesti useisiin erilaisiin ryhmiin kuten harrastusryhmiin, ammattiryhmiin tai opiskeluryhmiin, joissa toimimisen kesto ja sitoutumisen aste vaihtelevat (ks. Jauhainen & Eskola 1994).

Ryhmät ovat yksilön sosiaalisatiorprosessin kannalta tärkeitä sosiaalisia tiiloja. Erilaisilla ryhmillä ja sillä, missä elämänavailnessa ja olosuhteissa ryhmään kiinnittyminen tapahtuu, on kuitenkin erilainen merkitys yksilön kasvulle. Tä-

män merkityksen perusteella ryhmät voidaan jakaa primaariryhmiin ja sekundaariryhmiin. Tärkein primaariryhmä on perhe, johon lapsi syntyy tai jossa hän kasvaa. Primaariryhmään lapsi liittyy voimakkein tunteinein, ja siihen hänellä elämänsä alkuaikoina on ainoa merkittävä vuorovaikutussuhde, jossa hän oppii tavat olla toisten kanssa, ilmaista itseään, osoittaa yhteenkuuluvuutta ja käsitellä konflikteja. Primaariryhmässä opittu toiminta, taidot ja ajattelun tavat luovat perustan lapsen elämälle. Primaariryhmä ei kuitenkaan determinoi yksilön elämää vaan siinä opittuja ja koettuja tapoja kiistetään, opetellaan uudelleen, muutetaan ja muokataan koko elämän ajan.

Sekundaariryhmät muodostuvat ihmisistä, jotka tapaavat toisiaan säännöllisesti, mutta joiden suhteet eivät välttämättä ole syvästi henkilökohtaisia tai inhimillisiä tunteita. Ne perustuvat kuitenkin jäsentensä yhteisesti jakamiin arvoihin, toiminnan päämääräisiin ja päämäärän saavuttamisen keinoihin. Ryhmillä on jokin käytännön tavoite, johon ne pyrkivät, kuten erilaisilla ammattiryhmillä työtehtävän suorittaminen tai edunvalvonta, harrastusryhmillä viihtyminen sekä harrastukseen liittyvien tietojen ja taitojen kartuttaminen ja opiskeluryhmillä opintojen edistäminen.

Yksilö voi kuitenkin sitoutua myös sekundaariryhmään voimakkainkin tunteinein, jolloin sekundaariryhmän merkitys yksilön toiminnan ja identiteetin muodostumiselle voi kasvaa perheen muodostamaa primaariryhmää tärkeämmäksi muuttuen yksilön itsensä antamien merkitysten perusteella primaariryhmäksi niin sosialisatation kuin toiminnan ja ajattelun kannalta. Tällaisten ryhmien merkitys korostuu etenkin nuoruudessa vertaisryhminä nuoren elämässä, ja nuoret kiinnittyvät erilaisiin nuorisoryhmiin vahvoinkin tunteinein. Samanlaisia voimakkaita siteitä edellyttävät myös monet uskonnolliset ryhmät jäseniltään.

2.5 Organisaatio

Ryhvät muodostavat sosiaalisen järjestyksen rakenteina tärkeän yksilöiden välisen yhteenliittymän muodon kiinnityksen usein yhteiskunnan informaaleihin, epävirallisiin, toimintoihin ja kansalaisyhteiskuntaan. Organisaatio puolestaan on ryhmää laajempi ja yhteiskunnan viralliseen järjestykseen liittyvä sosiaalinen muodostuma. Organisaatiot ovat erityisesti modernien yhteiskuntien rakenteita, traditionaalisissa yhteiskunnissa ihmisten elämä ja toiminta tapahtuivat pienryhmissä ja perheiden, sukujen ja kylien muodostamissa yhteisöissä. Tuolloin esimerkiksi perhe suoritti suurimman osan niistä tehtävistä, jotka modernissa yhteiskunnassa kuuluvat erikoistuneiden organisaatioiden toimialaan: lapsen syntyminen on pääsääntöisesti siirtynyt kotoa sairaalaan, etenkin ammatiltaan valmentava kasvatus koulutusorganisaatioiden tehtäväksi ja sairaudet sekä kuolema hoidetaan terveydenhuolto-organisaatioissa. Organisaatioiden syntyminen ja niiden merkityksen kasvu liittyvät siihen prosessiin, jossa yhteiskunnan työajako on teollistumisen, kaupungistumisen ja teknologian kehittymisen myötä eriytynyt synnyttään erikoistumista edellyttäviä tehtäviä ja niihin vaadittavien valmiuksien professionalistumista.

Organisaatioilla on kolme ominaisuutta, joiden perusteella ne ovat tunnistettavissa ja jotka määrittävät niiden toimintaa. Ensinnäkin organisaatioiden toiminta ei perustu henkilökohtaisiin siteisiin vaan ihmisten väliset suhteet ovat luonteeltaan muodollisia, ammatillisia ja byrokraattisia, normien, virallisten sääntöjen ja säädösten säätelimiä. Toiseksi ihmiset toimivat organisaatioissa erikoistuneissa, professionaalisissa tehtävissä, joiden suorittaminen ei riipu siitä, kuka yksilö niitä tekee, vaan jokainen yksilö on korvattavissa toisella, tehtävän edellyttämät tiedot ja taidot hallitsevalla yksilöllä. Kolmanneksi organisaatiot on yleensä sijoitettu niitä varten suunniteltuihin rakennuksiin, joiden tilaratkaisut kertovat niiden päämääristä ja tukevat niiden saavuttamista. Esimerkiksi koulurakennukset kertovat koulutusorganisaation peruslähtökohdistista: ne on suunniteltu suurille ihmismäärille, jotka toimivat eriytyneissä mutkallista: ne on suunniteltu samankaltaisissa tiloissa. Tilaratkaisut viestivät organisaation tarkoituksesta massamuotoisen kasvatus toiminnan toteuttajana, säätelijänä ja kontrolloijana.

Modernien organisaatioiden toiminta perustuu byrokraattiseen hallintomuotoon. Byrokraatia tarkoittaa organisaatiotyyppiä, jossa vallitsee selkeä

valtasuhteitten hierarkia. Toiminta perustuu kirjoitettuihin, toimintatapoja koskeviin sääntöihin, joiden puitteissa organisaatio pyrkii toteuttamaan tarkoituksensa. Sääntöjen noudattamista valvovat pätoimiset virkamiehet, jotka valitaan heidän muodollisten tutkintojensa ja ansioidensa perusteella. Byrokraattisessa organisaatiossa hallinto ja vallankäyttö tähtäävät mahdollisimman suuren rationaalisuuteen, objektiivisuuteen ja tehokkuuteen. Byrokraatia on erityisesti modernin yhteiskunnan ilmiö, sillä esimodernissa yhteiskunnassa (pikälti 1800-luvulle) virkamiehet valittiin julkisiin tehtäviin synyperän ja sukulaisuhteiden perusteella.

Tunnetuimman sosiologisen analyysin byrokraatiasta on esittänyt Max Weber (1985), joka katsoi, että byrokraatia on välttämätöntä modernien yhteiskuntien toiminnalle, sillä byrokraatian kehittyminen on ollut ainoa tapa hoitaa monimutkaistuvien sosiaalisten järjestelmien vaatimuksia. Weber esitti byrokraattisen organisaation ideaalityypin. Ideaalityypillä Weber tarkoittaa abstraktia kuvausta, joka luodaan korostamalla joitakin ilmiön piirteitä siten, että osoitetaan niiden oleellimmat ominaisuudet – byrokraattinen ideaalityyppi ei siten tarkoita ihanteellista organisaatiomuotoa. Weber osoitti, että byrokraattian ominaisuuksiin kuuluvat kirjoitettujen toimintatapojen lisäksi se, että virkamiesten yksityinen elämä on erillään hänen virantoimituksestaan ja että hän ei omista niitä materiaalisia resursseja, joilla hän työskentelee. Näillä edellytyksillä byrokraatia toimii pyrkien turvaamaan sen, että päätökset tehdään yleisissä kriteereillä eikä niihin sisälly yksilöllisiä pyrkimyksiä. Byrokraatia sisältää siten ajatuksen korruption ehkäisystä, myös siksi, että virkamiehet saavat palkan tehtäviensä suorittamisesta.

Huolimatta ideaalityypisestä tehokkuudestaan ja objektiivisuudesta byrokraatian on nähty myös esimerkiksi vähentävän ihmisten aloitteellisuutta työssään, sillä byrokraattisessa organisaatiossa kullekin virkamiehelle on määrätty tietyt kompetenssin alue, jolla hän käsittelee asioita. Byrokraatialla on myös taipumus kasvattaa itseään ja hallintoa lisäämällä sellaisia tehtäviä ja toimintalueita, joille on luotava tehokas järjestys ja hallinnollinen kontrolli.

2.6 Arvot ja morali

Yhteiskunnan, yhteisön, ryhmän ja organisaation määritelmiin sisältyy ajatus jaetuista arvoista ja moraalisesta järjestyksestä, jotka pitävät niitä koossa. Erik Allardt (1983, 51) määrittelee arvot osaksi ihmisen symbolilympäristöä. Arvot ovat ympäristöstä opittuja, yleisiä, pysyviä ja tavoitteita koskevia valintaipumuksia. Ympäristöstä opittuina arvot eivät ole universaaleja eivätkä ylhäistöllisiä, kaikissa kulttuureissa ja kaikkina aikoina samantaisia, vaan ne vaihtelevat kulttuureittain ja muuttuvat samassa kulttuurissa historiallisesti. Émile Durkheim puolestaan määrittelee moraliin siten, että se on ”kokoelma toimintaa koskevia sääntöjä ja käytännöllisiä pakkoja, jotka ovat syntyneet historiallisesti, erityisten historiallisten välttämättömyyksien vaikutuksesta” (Durkheim 1977, 34). Siten kulloinkin vallitseva arvojärjestelmä ja moraalinen järjestys syntyvät sekä yhteiskunnan historiallisista traditioista että ajankohtaisista ja tulevaisuuteen suuntautuneista tavoitteista ja tarpeista. Ne kiinnittyvät yhteiskunnassa kulloinkin vallitseviin taloudellisiin, sosiaalisiin ja poliittisiin ehtoihin, kulttuuriin uskomuksiin, toiveisiin ja pelkoihin, joihin yksilöt ja ryhmät muodostavat ajattelullaan ja toiminnallaan aktiivisen suhteen.

Arvojärjestelmien muuttumista käsittelevän klassisen tutkimuksen teki Pitirim Sorokin (1953; Allardt 1983) 1950-luvulla. Hän analysoi länsimaissa yhteiskunnissa historiallisesti tapahtunutta arvoperustan muutosta kolmessa, vuosisatoja kestäneessä kulttuurijaksossa. Sorokin nimesi nämä jaksot sen mukaan, minkälaiset arvot kulloinkin olivat olleet vallitsevia, ja päätyi toisiaan seuraaneisiin järjestelmiin, jotka hän nimesi tuonpuoleisiksi, idealistisiksi ja aistiseksi arvojärjestelmiksi. Tuonpuoleisuuden perustuvat arvot tähdenävät tulevan elämän ja uskonnollisten perusteiden tärkeyttä, aistiset puolestaan aistien kokemuksia ja yhteiskunnallisen elämän olojen tärkeyttä. Idealistisessa kulttuurissa tuonpuoleisuus ja aistisuus yhdistyvät siten, että siinä korostetaan aistillisen elämän muotojen pyhiä tai syvähenkisiä ilmuksia. Sorokin katsoi, että länsimaiset yhteiskunnat ovat muuttuneet 1000-luvun tuonpuoleisiin arvoihin nojaavista kulttuureista moderneiksi aistisiksi kulttuureiksi ja että ne elävät jälleen uuden murroksen kynnyksellä.

Beck ja Beck-Gernsheim (1996) näkivät vastaavasti länsimaisten arvojen muutoksen pitkäksi maallistumisen prosessiksi, jossa moraalin oikeuttamisen (legitimaation) perusta on muuttunut siten, että noin 1600-luvulle saakka arvot

perustuivat pääasiassa kristinuskon opettamaan jumalalliseen ilmoitukseen. Yhtenäinen kristillinen maailmankatsomus hajosi noin 1600-luvulta 1800-luvul kestäneessä prosessissa. Hajojaminen oli seurausta uskonpuhdistuksesta ja teollistumisesta, joka muutti perinteiset yhteiskunnan järjestyksen ja ajattelun tavat. Keskeisiä tekijöitä moraalisenkin ajattelun muutoksessa olivat uudet luonnontieteelliset keksinnöt ja fyysisen luonnolakiin löytäminen. Ne mullistivat ihmisten perinteisen uskonnollisen ajattelun ja uskontoon pohjanneen moraalin. Moraalisen ajattelun ja toiminnan perustaksi tuli luonto. Tällöin lähdettiin siitä, että yhteiskunnan moraaliset järjestykset ovat analogisia (vastaavia) luonnonjärjestyksen kanssa, ne ovat muuttumattomia ja perustuvat syy-seuraussuhteisiin. Viimeisen kahdensadan vuoden ajan morali on kuitenkin jälleen muuttunut ja alkanut perustua sosiaaliseen elämään, ennen kaikkea hyvinvointiin ja solidaarisuuteen liittyviin ihanteisiin. Beck ja Beck-Gernsheim katsovat, että moraalin murroksissa uusi merkityspenusta on aina korvanut edellisen huolimatta siitä, että morali ei kaikilta osin vaihdutkaan yhtäkäisesti ja samanaikaisesti. Muuttuneissa tilanteissa vanha ja uusi morali elävät rinnakkain eriaikaisin psykkinä rakenteina ja mentaliteeteina (esim. Braudel 1985).

Analyseissa jälkimodernista yhteiskunnasta (esimerkiksi Heelas 1996) katsotaan, että länsimaisten yhteiskuntien moraalissa järjestyksessä on tapahtumassa uusi käänne kohti henkisiä arvoja, jotka kuitenkin eivät enää muodosta yhtiä kollektiivista uskomusjärjestelmää kuten kristinuskon keskiajal. Uudet henkiset arvot koostuvat erilaisista uskomuksista ihmisen sisäisen olon mukaan ja henkisen maailman tai tuonpuoleisen yhteydestä, ja niistä johdetaan yhteisöllistä elämää koskevaa uudenlaista moraalaa. Tämä prosessi on tapahtumassa sosiaalisiin ja materiaalsiin arvoihin nojaavan yhteiskunnan sisällä esimerkiksi erilaisin uususkonnollisin muodoin.

Jälkimodernia yhteiskuntaa luonnehditaan usein moraaliltaan ja muilt rakenteiltaan pirstoutuneeksi yhteiskunnaksi, jossa morali ei ole yhtenäistä vaan eri ryhmillä, yhteisöillä ja yksilöillä voi olla omia, keskenään hyvinkin erilaisia ajatuksia siitä, minkälaista on hyvä elämä, mikä on oikein ja väärin, mikä hyvää ja paha, mikä tavoiteltavaa ja torjuttavaa. Moraalin perusta on muuttanut hajanaiseksi ja ennen kaikkea yksilölliseksi: yksilön vapaus valita omat arvonsa ja moraaliset periaatteensa on tullut vallitsevaksi tavaksi oikeuttaa moraalisia kantoja. Moraalisten järjestyksen moninaistuminen ja yksilöllistymineen synnyttävät usein sekä eri sukupolvien että erilaisten ryhmien välille ristiriitot

ja jännitteitä. Tällaisista jännitteistä esimerkkejä ovat Suomesakin kysymykset valkapa sukupuolineutraalista avioliitosta, eläinten oikeuksista sekä suhtautumisesta pakolaisiin tai muihin vähemmistöihin. Myös ekologiset kysymykset ja niiden sisällä etenkin ruoka ovat tulleet jälkimodernin yhteiskunnan ristiriitaisiksi moraaliksiki kysymyksiksi. Erityisesti ekologiisiin kysymyksiin liittyvissä keskusteluissa moraalisten ja taloudellisten järjestysten keskinäinen yhteys on selvästi nähtävissä.

Jälkimodernin yhteiskunnan katsotaan siten antavan yksilölle vapauden valita yksilöllisiä moraalisia kantojaan. Bauman (1995) kuitenkin katsoo, että tämä vapaus on samanaikaista pakkoa: jokaisen yksilön on jatkuvasti valittava monenlaisten arvojen ja moraalisten järjestelmien välillä. Yksilö ei jälkimodernissa yhteiskunnassa pysty kuulumaan kiinteästi vain yhteen yhteisöön tai ryhmään, vaan hänen on vaihdeltava niitä, kuuluttava useaan samanaikaisesti ja kaikissa niissä toimittava mahdollisesti toisistaan poikkeavien moraalisten järjestysten luonnissa ympäristöissä. Bauman pitää tätä kehitystä seurauksena yhteiskunnan maallistumisesta, jolloin aiemmin yhtenäinen kristilliseen maailmankäsitykseen perustunut arvojärjestelmä ja moraalit ovat murtuneet eikä niiden tilalle ole syntynyt uutta, samalla tavalla kaikkia sitovaa moraalit.

Kasvatuksen sosiologisen tarkastelun kannalta moraalit yhteisöllinen sitovuus tai sitomattomuus on kuitenkin tärkeä kysymys. Kasvatus ohjautuu aina yhteiskunnassa ja yhteisöissä vallitsevasta moraalista ja on syvimältä luonteeltaan moraalista toimintaa. Lapsen kasvatuksen kohdalla ei siten ole kysymys moraalista säännöistä, jotka lapsi voisi valita, vaan jotka opetetaan lapselle. Kyse on sekä oikeana pidetyn toiminnan, vuorovaikutuksen että ajattelun tavoista ja rajoista, joiden oikeutus täytyy myös perustella siten, että lapselle syntyy itsestään selvänä pidetty ajatus hyvän ihmisen ja sosiaalisen järjestyksen ominaisuuksista sekä moraalisesti hyvän ja pahan luonteesta.

Moraalisen ajattelun oppiminen ja valinta eivät kuitenkaan tapahdu vain lapsuudessa vaan jatkuvat ihmisen koko elämän läpi. Yhteiskunnassa tapahtuvat muutokset muuttavat myös hyvän kasvatuksen ja koulutuksen tavoitteita, mikä voi tapahtua pitkänä ajallisena prosessina tai äkillisenä murroksena. Yhtenä esimerkkinä pitkällä aikavälillä tapahtuneista muutoksista voidaan pitää sitä, miten suomalaisessa kasvatustraditiossa 1800-luvulta vallinnut valtiokeskeinen kasvatustiedologia, jonka lähtökohdista oli J. V. Snellmanin ajattelun perustuen se, että valtiolla on oikeus asettaa myös kotikasvatusta ohjaavat ar-

vot, on muuttunut. Tällä hetkellä Suomessa katsotaan, että arvojen valinta ja niiden opettaminen on ensisijaisesti lapsen vanhempien oikeus ja velvollisuus ja että yhteiskunnan tulee kunnioittaa ja tukea heidän valintojaan, joskin kodin ja koulun vastuum kysymyksistä keskustellaan julkisuudessaakin jatkuvasti. Yksisyy tähän on myös se, että moraalisten järjestysten moninaisuus jälkimodernissa yhteiskunnassa on hajauttanut kasvatuservoja, ja perheiden ja kasvatattajien sitoumuksista riippuen lapset voivat kotoaan saada hyvinkin erilaisen moraalisen perustan elämälleen ja valinnoilleen.

Moraalisten perustojen moninaistuminen, pirstoutuminen ja monikulttuuristuminen voivat olla ongelmallisia koulukasvatuksen toteuttamisessa. Erityisesti peruskoulua säatelevät omat, sekä julkittuodut että käytännön toimintaan kiinnittyneet, moraaliset järjestykset, joihin sen toiminta perustuu ja joiden edellytetään sitovan kaikkia koulu yhteisön jäseniä. 1990-luvulla tehdyssä peruskoulun opetus suunnitelman uudistuksessa arvot asetettiin koulun koko toiminnan perustaksi ja arvokasvatus yhdeksi sen tärkeimmistä tehtävistä. 2000-luvun peruskoulun moraalisia perusteita määritetään seuraavasti:

”Perusopetuksen arvopohjana ovat ihmisoikeudet, tasa-arvo, demokratia, luonnon monimuotoisuuden ja ympäristön elinkelvoinisuuden säilyttäminen sekä monikulttuurisuuden hyväksyminen. Perusopetus edistää yhteisöllisyyttä, vastuullisuutta sekä yksilön oikeuksien ja vapauksien kunnioittamista.

Opetuksen perustana on suomalainen kulttuuri, joka on kehitynyt vuorovaikutuksessa alkuperäisen, pohjoismaisen ja eurooppalaisen kulttuurin kanssa. Opetuksessa on otettava huomioon kansalliset erityispiirteet sekä kansalliskielet, kaksi kansankirjkoa, saamelaiset alkuperäiskansana ja kansalliset vähemmistöt. Opetuksessa otetaan huomioon suomalaisen kulttuurin monipuolistuminen myös eri kulttuureista tulevien maahanmuuttajien myötä. Opetuksen avulla tuetaan oppilaiden oman kulttuuri-identiteetin rakentumista sekä hänen osallisuuttaan suomalaisessa yhteiskunnassa ja globalistuvassa maailmassa. Sen avulla edistetään myös suvaitsevaisuutta ja kulttuurien välistä ymmärtämystä.

Perusopetuksen avulla lisätään alueellista ja yksilöiden välistä tasa-arvoa. Opetuksessa otetaan huomioon erilaiset oppijat ja edistetään sukupuolten välistä tasa-arvoa antamalla tytöille ja pojille valmiudet toimia yhtäläisin oikeuksin ja velvollisuuksin yhteiskunnassa sekä työ- ja perhe-elämässä.

Perusopetuksessa eri oppiaineiden opetus on poliittisesti sitoutumaton-ta ja uskonnollisesti tunnustuksetonta.

Perusopetuksen paikallisessa opetus suunnitelmassa tulee tarkentaa opetuksen perustana olevia arvoja. Niiden tulee välittyä opetuksen tavoitteisiin ja sisältöihin sekä jokapäiväiseen toimintaan.” (Peruskoulun opetus suunnitelman perusteet 2004, 5.)

Peruskoulutuksen opetussuunnitelmien perusteissa kasvatusmoraali noudattaa jälkimodernissa yhteiskunnassa tärkeimmiksi määrittyneitä yhteiskunnallisia arvoja, jotka perustuvat sellaisille yhteiskunnassa tapahtuneille muutoksille kuten monikulttuuristuminen, yksilöllistyminen ja sukupuolten välisen tasa-arvon vaatimus. Edellä olevassa esimerkissä moraalin perustaksi on asetettu yhteisöllisyys, yksilöiden kunnioittaminen, yksilön oikeudet ja vastuun sekä erilaisten yksilöiden yhteiskunnallinen osallisuus. Nämä ovat sellaisia yleisiä arvoja, joihin länsimaisen demokraattisen yhteiskunnan katsotaan perustuvan. Yhteisöllisten arvojen rinnalla korostetaan kuitenkin entisiä opetussuunnitelmia voimakkaammin yksilöä ja yksilöllisyyden arvokkuutta (vrt. Rinne 1984, Simola 1999). Moraaliset järjestykset, kuten esimerkiksi yhteisöllisyyden luonne, todentuvat koulujen käytännöissä, eivätkä käytännöt välttämättä vastaa asetettuja ideaaleja (tästä tarkemmin luvussa 8).

Jokainen kasvattaja joutuu arjen toimintoissaan ottamaan kantaa moraliin kysymyksiin ja toimimaan kasvatusilanteissa joidenkin oppimensa ja vallitsemissa arvojen perusteella. Kun yhteiskunnassa vallitsee useita samanklaisia, toisistaan poikkeavia moraalisia järjestyksiä, ilanteena on alettu pitää sitä, että lapset kasvatetaan kykeneviksi toimimaan erilaisissa yhteisöissä ja valitsemaan erilaisten arvojen välillä. Yhdeksi tärkeäksi taidoksi on nostettu arvo-osaminen, joka tarkoittaa yksilön kykyä arvioida ja ymmärtää erilaisia arvoja ja omaa suhdettaan niiden päämääriin sekä omista arvoistaan poikkeavien arvojen hyväksymistä. Arvo-osamisen välttämättömyys liitetään jälkimodernin yhteiskunnan monikulttuurisuuteen ja globaaleihin kokemuksiin. Prosessien katsotaan edellyttävän kasvattajilta ja kasvatuksesta kriittisyyden, omakohtaisen pohdinnan ja oman itsensä ja toisten ihmisten välisen suhteen aktiivista pohdintaa, reflektiivistä suhtautumista ympäröivään maailmaan. Kuitenkin myös jälkimodernissa yhteiskunnassa on arvoja, joita pidetään perusarvoina ja joihin kaikkien halutaan sitoutuvan, kuten esimerkiksi kielteinen suhde väkivallan käyttöön ihmisten välisissä suhteissa. Tällaisia arvoja opetetaan lapsille normeina.

2.7 Normit

Vaikka moraalinen järjestys on jälkimodernissa yhteiskunnassa murtunut ja hajautunut, arvot moninaistuneet ja yksilöllistyneet ja niiden opettamisen perustana olevat säännöt, oivallukset ja tunteukset ovat eri yksilöillä ja ryhmillä erilaisia, osin keskenään ristiriitaisiakin, samassa yhteiskunnassa elävät ihmiset toimivat kuitenkin pitkälti samoin käytännön periaattein. Sitä, miksi niin tapahtuu, on sosiologiassa pyritty selittämään eri tavoin. Yksi selittäminen tapa on normin käsite. Normi viittaa sellaisiin vuorovaikutuksen muotoihin, joiden välityksellä yksilöt oppivat toimimaan tai ajattelemaan yhdenmukaisella tavalla.

Normit perustuvat aina arvoille, ja niiden avulla pyritään tuomaan arvot käytännön toimintaan. Normit ovat käsitteellisiä sääntöjä, jotka koostuvat käsitystä ja kielloista sekä sallituista ja suositeltavista teoista. Yhteisö asettaa yksilön käyttäytymiselle odotuksia, ja odotuksia vastaava toiminta on normativista, normin mukaista. Normin sisällön ja käyttäytymisen yhdenmukaisuuden vaatimuksen aste voi vaihdella, mutta normi ei ole koskaan kaukana varsinaisesta toiminnasta. Normit voivat olla joko virallisia tai epävirallisia sääntöjä, määräyksiä, ohjeita ja suosituksia. Niiden luonne käskynä, kieltona tai lupana koskee käyttäytymistä, jonka normi käsksee, kieltää, sallii tai jota se suosii. Normien oikeutuksen perusta kiinnittyy joko virallisiin lakeihin ja säädöksiin, jolloin niiden kontrolli kuuluu viranomaisille, tai sosiaalsiin ja kulttuurisiin rakenteisiin, tapoihin ja perinteeseen, jolloin ne eivät ole kenenkään asettamia, mutta voivat siltä käyttäytymistä voimakkaammin kuin lakiin perustuvat normit. Tällaisia ovat esimerkiksi tervehdymiseen ja kohdelaisuuden osoittamiseen, ruokailuvälineiden käyttöön sekä ulosteiden ja jätteiden käsittelyyn liittyvät normit.

Vaikka suuri osa virallisista normeista kohdistuu samanlaisina kaikkiin yhteiskunnan jäseniin, monet normit ovat eriytyneet koskemaan erityisiä tilanteita (esimerkiksi liikenne) tai organisaatioita (esimerkiksi koulu, sairaala, vankila), tai ne voivat säädellä käyttäytymistä iän, sukupuolen, emisen alkuperän tai uskonnollisen vakaumuksen perusteella. Useimmat lakinormit kohtelevat samanaarvoisesti kaikkia yhteiskunnan jäseniä, mutta ne voivat myös säädellä erilaisia ryhmiä eri tavoin. Esimerkiksi rikoslaisissa nuoriin kohdistetaan aikuisia lievempiä rangaistuksia, työlaissa säännöissä heitä suojellaan työaikaäädöksiin

ja sosiaaliturvalainsäädäntö kohdistuu eri yksilöihin eri tavoin riippuen heidän iästään ja asemastaan työmarkkinoilla. Sukupuoleen kohdistuen lakinormit takavat tasa-arvon, mutta monet epäviralliset normit säteilevät miehiltä ja naisilta odotettavaa käyttäytymistä tai mahdollisuuksia eri tavoin. Esimerkiksi kunniaa ja häpeää säteilevien normistojen sisällöt poikkeavat sukupuolittain ennen kaikkea erilaisena seksuaalisuuden kontrollina.

Koska normit perustuvat arvoille, myös eri ryhmillä ja yhteisöillä on omia, toisistaan poikkeavia normeja, jotka näkyvät esimerkiksi kasvatuksessa perheiden välisinä eroina niissä normeissa, jotka koskevat lasten ja nuorten alko-holinkäyttöä, kotintuloaikoja ja seurustelusääntöjä. Normin käsitteen avulla voi siten tarkastella myös yhteiskunnan yleisen valtakulttuurin ja erilaisten ryhmien ja alakulttuurien suhteita. Alakulttuurien normit poikkeavat usein valtakulttuurin normeista, ja poikkeavuuden luonteesta riippuu se, miten voimakkaasti kyseinen alakulttuuri joutuu törmäykseen valtakulttuurin kanssa (esim. Heiskanen & Mitchell 1985). Rikolliset alakulttuurit sisältävät oman normistonsa, joka on ristiriidassa lakinormien kanssa, samoin esimerkiksi rasistiset ja huumausaineisiin liittyvät alakulttuurit. Alakulttuurien sisässä saattaa kuitenkin vallita valtakulttuuria voimakkaampi oman normatiivisen sääntelyn mekaniismi, jossa normeista poikkeamisesta rangaistaan ankarasti.

Suuri osa normeista sisäistetään sosialisatioprosessin kuluessa itsestään selviksi käyttäytymisen muodoiksi. Normit muuttuvat näkyviksi silloin, kun niistä poiketaan ja poikkeamiseen reagoidaan ulkoapäin sanktiouhkan avulla. Sanktioita voi olla erasteisia, ja sanktio voi saada erilaisia muotoja kuten pakotus, uhka, paheksuinen, eristäminen, hyjeksinä tai erilaiset kannustamisen ja kiittämisen muodot. Ne ovat myös arkieläisten lastenkasvatuksen perinteisiä keinoja, joiden avulla normit sisäistetään sosialisatioprosessin kuluessa. Normien perustuva (normatiivinen) toiminta mahdollistaa sen, että yksilö voi ottaa normien mukaisen asenteen ja toimia rutiniinomaaisesti niin, että tulee ymmärretyksi ja ymmärtää toisten toimintaa. Normatiivisen toiminnan puitteissa yksilö voi ryhtyä oikeutettuna pidettyihin tekoihin sosiaalisissa suhteissa.

Normatiivinen sääntely läpäisee kasvatuksen ja koulutuksen niin perheiden kuin koulutusorganisaatioiden toiminnassa peruskoulusta yliopistoon. Kasvatusta ja koulutusta säädellään monin eri tasoisin normein, joita on kirjattu sekä virallisiin asiakirjoihin, lainsäädäntöön, opetussuunnitelmiin, koulutusorganisaatioiden sääntöihin ja neuvoloissa annettaviin ohjeisiin että epäviralli-

sina suosituksina esimerkiksi erilaisiin kasvatussoppaisiin. Korkea-asteen koulutuksessa ja aikuiskoulutuksessa käytännön toiminnan normatiivinen säätely keskittyy läsnä- ja poissaolo-oikeuksiin, aikatauluihin ja opintojen suorustapojen määrittäisiin ja arviointiperusteisiin. Peruskouluissa, lukioissa ja toisen asteen ammatikouluissa normit on kirjattu sekä opetussuunnitelmiin että koulujen järjestysääntöihin. Koulujen normit säteilevät arjen rakenteita oppituntien kestonä, välituntien viettämisen tapoina, tilojen käyttömahdollisuuksina ja käyttäytymisen kontrollina, joiden puitteissa niiden noudattamista tai rikkomista sanktioidaan. Käytösarvosanan määrittäminen on selkeimmän sidoksissa normatiivisen toiminnan noudattamisen asteeseen, ja kiitettävään käytökseen ja huolellisuuteen vaadittavat normit kuvataan esimerkiksi etään yläasteen opetussuunnitelmassa seuraavasti:

”Toiset huomioon ottava / - kohtelias ja ystävällinen / Erittäin myönteinen asenne koulutyöhön / yhteistyöhaluinen, avulias, aktiivinen, oma-aloitteinen, rehellinen / Koulun sääntöjä ja ohjeita noudattava. / Ei rangaistuksia / Kotitehtävät säännöllisesti ja huolellisesti suoritettu / Työvälineet siistit ja aina mukana / Täsmällinen (esimerkiksi ei myöhästy) / Vastuuntuntoinen.”

Normin vastaista, torjuttavaa käytöstä kuvataan puolestaan kerrotaessa käyttäytymisarvosanan 6 saavasta lapsesta. Tämän numeron saa lapsi, jonka käytös on seuraavanlaista:

”[U]sein häiritsevää, jolla on kielteinen asenne kouluä kohtaan, jonka kielenkäytössä usein huomautettavaa, joka ei piittaa koulun säännöistä, pinnaa ja on saanut useita jälki-istuntoja. Kotitehtävät ovat pääsääntöisesti tekemättä, työvälineet epäsiistit ja puitteelliset, esiintyy jatkuvaa unohtamista ja lapsi on valilla vastuuntuntoa.”

Esimerkit sekä valottavat koulun toiminnan moraalista perustaa että määrittelevät sosiaalisesti kelvollisena ja kelvottomana pidetyn yksilön. Vaikka yleinen arvojärjestelmä korostaa yksilöllisyyttä, on normeja, joiden vastainen toiminta ei ole hyväksyttävää vaan muuttuu torjuttavaksi yksilöllisyydeksi, poikkeavuudeksi. Niin tapahtuu erityisesti silloin, kun normin rikkominen uhkaa yhteisön toimintaa itsekontrollin puutteena ja vastuuntunnottomuutena. Normista poikkeaminen leimaa yksilön yhteisön silmissä kielteisesti, esimerkiksi peruskoulussa häiriköksi (tarkemmin luvussa 8). Vaikka eri kulttuurien normit säteilevät käyttäytymistä eri tavoin, Allardt (1983) väittää, että normi-

järjestelmien sisällöstä ja valvonnasta riippumatta lähes kaikissa kulttuureissa pidetään poikkeavana yksilöä, jonka käytös on enustamatonta.

Normin käsitettä on sosiaalisen toiminnan selittäjänä arvoseltu deterministisyydestä ja staattisuudesta. Kriittikki korostaa sitä, että ihmiset eivät aina toimi noudattaakseen jotakin annettua, yhteiskunnallisesti hyväksyttyä normia vaan valitsevat toimintatapojansa myös omien henkilökohtaisten tavoitteiden saavuttamiseksi pyrkien luomaan elämälleen mielekkään sisällön huolimatta siitä, millä tavalla vallitseva normatiivinen kulttuuri siihen suhtautuu. Normiteorian ongelmallisuus kiinnittyy niihin monimutkaisiin suhteisiin, joilla yksilö ja yhteisö sekä kulttuuri kohtaavat toisensa modernissa yhteiskunnassa: yksilöllistyneisiin ja erilaistuneisiin toimintatapoihin ja arvojärjestelmiin.

Kasvatussosiologisena kysymyksenä normien ja normatiivisen sääntelyn avulla syntyvät yksilön ja yhteisön suhteet ovat kuitenkin mielenkiintoisia siksi, että kasvatuksen tavoitteena on samalla sekä yksilöllisten ominaisuuksien kehittäminen että yhteisöön sopeutuminen. Yhteiskunnassa vallitsevien normien sisällön, luonteen, toimialan ja niiden noudattamisen ja noudattamatta jättämisen sanktioimisen muodot ovat prosessissa keskeisiä.

2.8 Valta ja sosiaalinen kerrostuneisuus

Yhteiskunta ei ole samanlaisten eikä samanarvoisten ihmisten ja ryhmien muodostuma, vaan siinä vallitsee valtarakenteita, jotka asettavat yksilöt ja ryhmät keskenään erilaisiin sosiaalsiin suhteisiin ja asemiin. Valta on yksi sosiologian keskeisimmistä ja vaikeimmista käsitteistä. Vallan perinteisimmässä, Max Weberin esittämässä määritelmässä valta tarkoittaa todennäköisyyttä, että yksilö sosiaalisessa suhteessa saa tahonsa läpi huolimatta muiden yksilöiden mahdollisesta vastustuksesta ja riippumatta siitä, mikä ovat tämän todennäköisyyden syyt. Vallan sosiologiset määritelmät lähtevätkin siitä, että valta on suhde, ei ominaisuus, valtaa on aina kaikilla suhteeseen osallistuvilla, joskin sen käytön mahdollisuudet ovat eri ryhmillä erilaiset ja riippuvat tilanteesta, jossa valtaa käytetään, ja niistä vallan välineistä, joita hallitaan.

Valta sisältyy kaikkiin ihmisten ja ryhmien välisiin jokapäiväisiin suhteisiin erilaisissa muodoissa ja saa oikeutuksensa eri lähteistä. Vuorovaikutussuhdetta valtakäyttö tapahtuu sosiaalisena kontrollina, joka tarkoittaa yhteisöl-

listä vaatimusta noudattaa arvoja ja normeja sekä pyrkimystä säännellä niistä poikkeavaa käyttäytymistä. Kasvatustajajärjestelmä on yhteiskunnallisesti keskeisen sosiaalisen kontrollin instituutio poliittisen järjestelmän ja uskonnollisten organisaatioiden rinnalla. Kasvatustajajärjestelmän valta sosiaalisen kontrollin agenttina perustuu sen institutionaaliseen asemaan: vanhempien valtaana asettaa lapsille sääntöjä ja valvoo niiden toteuttamista (perheinstituutio) ja koulussa opettajien valtaana säädellä opiskelijoiden toimintaa ja arvioida heidän suoriutuksiaan. Se nojaa instituution legitimeettiin, oikeuteen antaa ja pitää yllä arvoja ja normeja. Institutionaalinen valta on luonteeltaan normatiivista. Kasvatustajajärjestelmien käyttämä valta liittyy niiden oikeutettuun asemaan yksilön elämän säätelyssä, sosiaalisten suhteitten, elämäntapojen ja toimintojen sekä fyysisen ja psyykkisen kehityksen ohjaamisessa ja tarkkailussa. Kasvatuksellisen vallan keinot ja menettelytavat liittyvät valistamiseen, ohjaamiseen ja ojentamiseen sekä paheksuntaan ja hyväksyntään.

Väkivalta on vallankäytön äärimmäinen muoto, joka ei sisälly yhteiskunnan normaaliolojen vallankäytön strategioihin. Avoimessa väkivallassa ihmisiä pakotetaan noudattamaan toisen tahtoa uhkaamalla fyysisillä seurauksilla tai käyttämällä niitä. Poikkeuksellisisissa olosuhteissa sosiaalinen kontrolli voi saada hyväksytyjä väkivaltaisia muotoja (esimerkiksi noitavainot ja lynkkaukset), mutta vallankäytön muotona väkivaltaa ei moderneissa yhteiskunnissa yleensä pidetä hyväksyttävänä. Väkivaltaa käytetään vallan muotona kuitenkin esimerkiksi sotatilanteissa, joissa valtio oikeuttaa sen käytön vihollista vastaan. Fyysisen väkivallan käyttö kasvatukseen kiellettiin lainsäädännöllisesti Suomessa kouluissa 1900-luvun alussa ja vanhempien oikeus lasten ruumiilliseen kurittamiseen 1970-luvulla.

Valtasuhteet ja vallankäytön keinot liittyvät myös yhteiskunnan sosiaaliseen kerrostuneisuuteen. Kaikissa moderneissa yhteiskunnissa ihmisiä voidaan tarkastella eri ominaisuuksien perusteella erilaisina yhteiskunnallisina ryhminä. Yhteiskunnallisen vallan ja sen jakautumisen kannalta tärkeimpiä ihmisiä jakavia ominaisuuksia ovat taloudellinen asema, asema työnojaon hierarkiassa, alueellinen sijainti, sukupuoli, etninen alkuperä ja yhä enenevästi koulutus ja sen mukanaan tuoma asiantuntemus tai sen puuttuminen. Niiden perusteella ihmiset asettuvat sosiaalsiin kerrostumiin, millä tarkoitetaan eri ryhmien välisiä rakenteellisia eriarvoisuuksia. Rakenteellinen eriarvoisuus syntyy ihmisten ja ryhmien erilaisesta mahdollisuudesta saada käyttöönsä yhteiskunnassa haluttuja,

mutta määrittään rajoitettuja materiaalisia tai symbolisia hyödykkeitä, varallisuutta ja valtaa. Sosiaalisen kerrostuneisuuden muodot vaihtelevat historiallisesti ja kulttuurisesti; sen erilaisia muotoja ovat olleet esimerkiksi kastijärjestelmä ja säätyjärjestelmä.

Perustan sosiaalisen kerrostuneisuuden teorioille on luonut Karl Marxin (1957) 1800-luvun jälkipuoliskolla kehittämä luokkatheoria. Marx esittää, että kapitalistisissa yhteiskunnissa, joissa tuotantovälineet ovat yksityisessä omistuksessa, yhteiskunnallinen ja poliittinen valta kytkeytyvät yhteen omistuksen kanssa siten, että ne luovat yhteiskuntaa hallitsevan luokan. Työntekijät, jotka eivät omista taloudellisen toiminnan välineitä, muodostavat työväenluokan, jonka yhteiskunnallinen asema määrittyy siitä kulloisestakin hinnasta, jota heidän työstään maksetaan. Marx katsoo, että prosessit synnyttävät yhteiskunnallista epä tasa-arvoa ja asettavat työväenluokan yhteiskunnallisesti alisteiseen ja riistettyyn asemaan. Myös Weber (1990) pitää taloudellista omistusta tärkeimpänä yhteiskuntaluokkien perustana mutta katsoo, että eri ryhmät erottuvat toisistaan myös statukseltaan sosiaalisesti järjestykseen perustuen. Yksilön tai ryhmän status ei välttämättä perustu taloudelliseen varallisuuteen vaan syntyy sellaisista elämäntavoista ja kulttustottumuksista, joita yhteiskunnassa arvostetaan.

Marxin ja Weberin esittämien luokkarakenteen järjestymistä koskevien teorioiden jälkeen yhteiskunta on kuitenkin monimutkaistunut eikä omistuksen perusteella tapahtuva tarkastelu riitä yksinään erittelemään yhteiskunnan kerrostuneisuuden moninaisuutta. Ihmiset voidaan jaotella erilaisiin sosiaaliryhmiin taloudellisen, kulttuurisen ja alueellisen aseman perusteella. Luokituksen perustana käytetään lähinnä tulotasoa, työmarkkina-asemaa ja koulutustasoa, jotka liittyvät myös yksilön etniseen taustaan, sukupuoleen ja alueelliseen sijoittumiseen. Niiden yhteisvaikutuksen perusteella suomalaisesta yhteiskunnasta erotetaan kolme pääasiallista sosiaalista kerrostumaa: alin ryhmä (työväenluokka), joka koostuu lähinnä ammattitaidottomista työntekijöistä ja teollisuuden ja palvelujen vähien erikoistumista vaativista tehtävistä. Keskiryhmä (keskiluokka) voidaan jakaa alempaan ja ylempään keskiryhmään. Alempan keskiryhmään kuuluvat ammatillisesti koulutetut työntekijät ja ylempään keskiryhmään akateemisesti koulutetut ja johtavissa asemissa olevat työntekijät. Ylimpään sosiaaliryhmään (yläluokkaan) kuuluvilla on sekä korkea koulutus että taloudellista varallisuutta. Niiden lisäksi maanviljelijöiden katsotaan

muodostavan oman sosiaaliryhmänsä, joskin ryhmän sisällä on suurta vaihtelua tulojen ja varallisuuden suhteen.

Modernille yhteiskunnalle on ollut leimallista keskiryhmien kasvu ja niiden merkityksen lisääntyminen, mutta 2000-luvulla myös köyhyydessä elävän alaluokan määrä on kasvanut, eli yhteiskunta on alkanut entistä selkeämmin jakaantua hyvin toimeentuleviin ja köyhyysrajoilla tai köyhyydessä eläviin ihmisiin, perheisiin ja lapsiin (Tilastokeskus 2012). Pekka Sulkunen (1992) pitää keskiluokkaa enemmän tietynlaisena mentaalieläin tai moraalisen laatuina kuin yhtenäisenä ryhmänä. Keskiluokalle on tyypillistä se, että se koostuu suuresta määrästä samanlaisen ymmärryksen omasta identiteetistään omaavia ihmisiä. Identiteetti muodostuu individualistisista arvoista ja itsemääräämiskeuden ihanteesta sekä samanaikaisesti konservatiivisuudesta, joka kiinnittyy instituutioiden, hierarkioiden ja organisaatioiden kunnioittamiseen. Keskiluokalle on tyypillistä myös voimakas koulutushakuisuus ja koulutuksellisten meriittien korostaminen.

Sosiaalinen kerrostuneisuus muodostuu erilaisten ominaisuuksien kokonaisuudesta ja muodostaa yksilöille ja ryhmille erilaisia asemia sekä määrittää osaltaan sitä fyysisistä ja mentaalisista ympäristöä, jossa yksilö muodostaa maailmankuvansa ja johon hänen kokemuksensa suhteutuvat. Yksi tärkeä modernin yhteiskunnan sosiaalisen kerrostuneisuuden analysoinnin tavoista on Pierre Bourdieun (1984) esittämä teoria taloudellisten, kulttuuristen ja sosiaalisten pääomien luonteesta ja jakautumisesta. Bourdieu katsoo, että yhteiskunnallinen valta ja hallinta kiinnittyvät kolmeen tärkeimpään pääoman muotoon. Taloudellinen pääoma koostuu omaisuudesta, tuloista ja virka-asemista ja kulttuurin pääoma oppiarvoista, tiedoista, kommunikaatiokyvyistä ja saavutuksista arvonnannosta. Sosiaalinen pääoma sisältää yksilön sosiaaliset suhteet sekä vaadittavien käytöstapojen ja kanssakäymisen sääntöjen tuntemuksen. Bourdieu katsoo, että eri pääomien yhteistoiminta aiheuttaa yhteiskuntarakenteen erot. Yhteiskuntarakenne perustuu erottelulle (distinktiolle), jossa pääomallajien omistus ja hallinta mahdollistavat yhteiskunnallisen hallinnan. Valtapiirillä ryhmällä on hallussaan monopoli määrittää se, mitä pidetään yhteiskunnallisesti hyvänä, ja alimpien ryhmien kulttuuri määrittyy sille käänteisenä, torjuttavana ja kielteisenä.

Tärkeä käsite Bourdieun teoriassa on kenttä. Kentät ovat toimijoiden ja rakenteiden välisiä suhteita ja symbolisia tiloja. Kenttä on sosiaalisesti rakentu-

nut tila, jolle on historiallisesti määrittynyt erilaisia arvokkaita pidettyjä ominaisuuksia, pääomia, joiden hallinnasta ja uudelleenmäärittämisestä kullakin kentällä käydään jatkuvaa kamppailua. Kentälle voi päästä vain osoittamalla hallitsevana kulloinkin vallitsevat säännöt, joita pyritään myös jatkuvasti muuttamaan niin, että oma asema kentällä parane. Jokainen yksilö toimii monilla eri kentillä, joilla vallitsevat pääoman muodot kiinnittyvät yksilön ominaisuuksiksi jo silloin kun hän pyrkii kentälle ja edelleen hänen toimissaan siellä käyttäen hyväkseen hallussaan olevia, kentällä arvostettavia mahdollisuuksia ja välineitä. Bourdieu katsoo, että ihmiset toimivat sosiaalisessa maailmassa pyrkien vahvistamaan niitä ominaisuuksiaan ja pääomiaan, jotka kullakin kentällä ovat kaikkein arvokkaimpia.

Kentällä tapahtuva toiminta sisäistetään asenteina ja suhtautumistapoina, joiden järjestelmää Bourdieu kutsuu habitukseksi. Habitus on ulkoisten yhteiskunnallisten rakenteiden ja sisäistettyjen rakenteiden suhde, jonka yksilö omaksumu osaksi itseään ja toimintatapansa. Habitus tarkoittaa sitä, että yhteiskunnallisesti määrittynyt sosiaalinen asema ja kulttuuri rakentuvat yksilössä tämän tavaksi toimia ja ilmaista itseään, pukeutua, valita esimerkiksi musiikki-, kulturaide- ja kirjallisuusmielilyksensä kentällä vallitsevan maun mukaiseksi. Habitus sitoo yhteen yksittäisen toimijan teot ja niihin liittyvät yhteiskunnalliset rakenteet, mikä tarkoittaa, että habituksen omaksuminen muuntaa tietyn aseman sisältämät ehdot ja mahdollisuudet yksilön yhtenäiseksi elämäntyyliksi, taipumukseksi valita hyödykkeitä, ihmissuhteita ja elämäntapantottajia (Liljander 1999). Olemasta on, että jokaisella sosiaalisen toiminnan alueella, jokaisella kentällä, on oma arvostettu pääomansa ja habituksensa sekä omat sääntönsä, joiden perusteella kamppailu pääomien arvosta ja habituksen ilmaissamisen sisällöstä tapahtuu.

Kasvatuksen ja koulutuksen prosesseissa sosiaalinen kerrostuneisuus ja sen kulttuuriset kiinnitykset ovat tärkeitä tarkasteltaessa koulutuksen merkitystä yhteiskunnallisissa ja yksilöllisissä käytännöissä. Useat eri tutkimukset ja tilastot osoittavat, että sen perusteella, miten lapsen vanhemmat asettuvat sosiaalisuun asemiin ja sosiaalisen kerrostuneisuuden hierarkiaan, tapahtuu edelleen koulutusprosessiin liittyvää yhteiskunnallista valikointia, luokitelua ja sosiaalisten asemien uusintamista huolimatta koulutuksellisen tasa-arvon ihanteesta (tästä lisää luvuissa 4 ja 5).

2.9 Sosialisatio

Yhteiskunta muotoutuu erilaisten rakenteellisten ehtojen mukaan, ja kulloinkin vallitsevat moraalit, normit, tavat ja henkiset ajattelurakenteet sekä taloudelliset, poliittiset ja sosiaaliset haasteet ohjaavat lasten, nuorten ja aikuisten kasvattamisen ja kouluttamisen käytäntöjä. Kasvatus on sosiologisesti tarkasteltuna ihmisen sosiaalistumista siihen fyysiseen ja henkiseen kulttuuriympäristöön, jossa hän elää. Durkheim (1969, 1979) määrittelee kasvatuksen tarkoitukseksi sopeuttaa uudet yksilöt yhteiskunnan tarpeisiin rakentamalla siltä yksilön henkilökohtaisten pyrkimysten ja yhteiskunnan yksilölle asettamien vaatimusten välille. Hän esittää, että jokaisessa yhteiskunnassa vallitsee kollektiivinen tietoisuus, joka on ominainen vain sille yhteiskunnalle. Kollektiivinen tietoisuus koostuu perinteestä, ajattelun ja toiminnan tavoista ja uskomuksista, joiden perusta on yhteiskunnallisen työnjaon eriytymisen astressa. Se pitää toisaalta yllä sosiaalista painetta yksilöihin ja toisaalta tarjoaa yksilölle yhteisöllisen sidoksen avulla sen voiman, jota ilman hän ei voi elämäänsä elää.

Durkheim katsoo, että kasvatus määrittäytyy yhteiskunnan rakenteesta ja muodoista kollektiivisen tietoisuuden kautta. Siten samassa yhteiskunnassa ihmisillä tulee olla samanlainen kasvatus, jonka tavoitteena on kehittää yksilön synnynnäisiä pyrkimyksiä yhteiskunnan olemassaoloa tukeviksi. Kasvatus on siten aikuisen sukupolven toimintaa ja kohdistuu niihin, jotka eivät ole vielä sosiaalisesti kypsiä. Durkheim (1990) näkee kuitenkin, että modernissa yhteiskunnassa, jossa työnjako on voimakkaasti eriytynyt, myös kasvatus eriytyy siten, että kaikkia lapsia ei ole välttämättömästi saatava osaksi samasta kulttuurista ”ikään kuin heidän olisi tarkoitettu elää samaa elämää”, vaan lapset tulee harjaannuttaa erikoistuneisiin tehtäviin. Durkheim pitää tätä pyrkimystä moraalilaisena ja esitti moraalisen tietoisuuden ”kategorisen imperatiivin”: ”Varustaudu täyttämään hyödyllisesti jokin määrätty tehtävä!” (Mts. 50.)

Kasvatussosiologiassa traditiossa on Durkheimin ajattelun pohjalta nähty, että lapsen sosiaalistaminen yhteisössä vallitseviin käyttäytymistapoihin, ajattelun rakenteisiin, tietoihin ja taitoihin sekä fyysisessä ympäristössä toimien tuleminen ehtoihin on kasvatuksen keskeisin ydin. Silloin sosialisatio yksilön kasvuun ja kehitymiseen kiinnittyvänä prosessina tarkoittaa sekä yksilön sopeutumista vallitsevaan kulttuuriin että tämän kulttuurin muokkaamista ja kehittämistä. Annika Takala (1974, 17) määrittelee sosialisatation ”sukupolvien

väliseksi vuorovaikutusprosessiksi, jonka tuloksena uusi sukupolvi valmistuu toimimaan yhteiskunnan eri tehtävissä ja kehittämään niitä edelleen sekä tulee osalliseksi yhteisön kulttuurista ja kykeneväksi kehittämään sitä edelleen". Takan esittämässä sosialisatation määritelmässä korostuu eri sukupolvien sitoutumisen toisiinsa sekä yksilötasolla vanhempien ja lapsen hoitajien ja isovanhempien välisinä vuorovaikutussuhteina että yhteisötasolla, jolla lapsi otetaan osalliseksi yhteisön tärkeimmistä, yhteisesti jaetuista ajattelun ja toiminnan tavoista.

Toinen sosialisatation määrittämisen lähtökohhta korostaa niitä prosesseja, joissa ihmisestä tulee oma yksilönsä suhteineen toisiin ihmisiin. Giddens (1993, 60) sitoo sosialisatation voimakkaammin yksilön kehitykseen määritellesään sen prosessiksi, "jossa avuton lapsi vähitellen tulee itsestään tietoiseksi, tietäväksi persoonaksi, jolla on omassa kulttuurissaan tarvittavat kyvyt." Giddens korostaa, että sosialisatio ei ole 'kulttuurinen ohjelmointi', jossa lapsi passiivisesti innee ne vaikuttet, joita hän kohtaa. Jo vastaasyntynyt vauva on aktiivisesti vuorovaikutuksessa ympäristönsä kanssa muuttaen sen toimintatapoja. Ihmislapsi on jo syntyessään kyvykäs vastavuoroiseen kommunikaatioon.

Sosialisatioprosessi tarkoittaa ihmisen kehityksen kahta ulottuvuutta: kasvua kykeneväksi elämään yhdessä toisten kanssa kulttuurin ajattelun ja toimintatavien sisäistämisenä ja kasvua kykeneväksi muokkamaan niitä aktiivisesti, omasta minuudestaan tietoisena, omia kykyjään ja taipumuksiaan kehittävänä yksilönä (Antikainen 1998). Tämän saavuttaminen edellyttää kasvatuksen keinojen ja tapojen moniaista käyttöä ja sen ymmärtämistä, että sosialisatio kytyy sekä erityisiin kasvatuksitoimintoihin että kaikkiin yhteisön kulttuurisiin muotoihin.

Sosialisatioprosessissa, joka alkaa lapsen syntyästä ja jatkuu ihmisen koko eliniän, lapsen kanssa jaetaan yhteisön tärkeimmät ajattelun ja toiminnan tavat – arvot, normit, rooleihin kohdistuvat odotukset ja tavat käyttää sekä esineitä että suhtautua luontoon. Näitä opetetaan lapsille monin tavoin, sillä kasvatusprosessin aikana jokainen lapsi on saatava vakuutetuksi siitä, että ne säännöt, kiellot, vaatimukset, oikeudet ja mahdollisuudet, joita hänelle asetetaan, ovat oikeutettuja ja toimivat sekä hänen itsensä että koko yhteisön parhaaksi. Lapsen sosiaalistaminen tapahtuu sekä tietoisin pyrkimyksin että tiedostamatta, arien itsestään selvien toimintatapojen välityksellä. Niissä käytännön teoissa ja tavoissa, joilla lasta kohdellaan, hänelle välitetään yhteisön moraalit, normit, tavat, sosiaalisten suhteiden luonne ja ihmisten asemat suhteessa toisiinsa,

tekojen ja toimintojen fyysiset ja mentaaliset rajat sekä rajojen rikkomisen seuraukset. Lapsille jaetaan myös erilaisiin tarinoihin ja kertomuksiin kulttuurista tietoa siitä, mikälaisia tilanteita elämässä voi olla ja miten niissä voidaan toimia. Berger (1990, 31) korostaa, että sosiaalisen järjestyksen pätevyys ja lainvoimaisuus täytyy aina kertoa lapsille selkeästi, jotta he vakuuttuisivat sen pätevyydestä ja heihin kohdistettujen tekojen oikeutuksesta. Sosialisatioprosessin katsotaan yleensä omistuneen silloin, kun lapsesta kasvaa yhteisöllisesti hyödyllinen, yksilöllisesti tasapainoinen ja onnellinen ihminen, mutta myös sellainen "epäomistuminen", jossa ihminen ei täytä yhteiskunnan arvojen ja normien mukaista ihannetta, on aina sosialisatation tulos.

Varhaisinta vaihetta sosialisatioprosessissa sanotaan primaarisosialisatioksi. Se tapahtuu varhaisessa kasvuympäristössä, primaariryhmässä, jossa opittu ja omaksuttu arvot, normit, vuorovaikutuksen mallit ja tavat luovat perustan yksilön sosiaaliselle ja persoonalliselle olemasololle. Uudet sukupolvet eivät kuitenkaan ole vanhempiensa arvojen ja normien kopioita, vaan jokainen yksilö ottaa niihin myös henkilökohtaisen suhteen elämänsä kulkunsa eri vaiheissa. Tärkeä merkitys prosessissa on sekundaarisosialisatiolla, jolla tarkoitetaan sekundaariryhmässä tapahtuvaa oppimista ja toimintaa. Sekundaarisosialisatation osuus ihmisen kasvussa ja kasvatuksessa on jälkimodernissa yhteiskunnassa lisääntynyt, ja sen merkitystä pidetään erityisen suurena murroksessa, jolloin nuori alkaa kiinnittyä vertaisryhmiinsä ja vanhempien arvot saatetaan asettaa rajustikin kyseenalaisiksi. Vertaisryhmien lisäksi sekundaarisosialisatation merkittäviä kulttuuristen ideoiden välittäjiä ovat kodin ulkopuolella tapahtuva varhaiskasvatus, koulut, tiedotusvälineet ja työelämä sekä edelleen erilaiset uskonnolliset ryhmät. Myös internetin ja muiden virtuaalimallien muotojen asemasta sosialisatioprosessissa on lisääntyvästi alettu keskustella.

Koska sosialisatioprosessi sisältää kulttuurisen moraalit ja normien opettamisen ja oppimisen, se tapahtuu yhteiskunnan sisällä erityisesti riippuen lapsen primaariryhmän sitoumuksista ja kulttuurisista, moraalit, tapoihin, uskomuksiin ja normeihin liittyvistä eroista erilaisten ryhmien (esimerkiksi etnisten ja uskonnollisten) ja eri sosiaalisiin kerrostumiin kuuluvien perheiden välillä. Myös eri sukupuolet sosiaalistetaan erilaisiin normeihin, rooleihin, arvoihin ja yhteiskunnallisiin tehtäviin. Tyttöihin ja poikiin kohdistetaan jo pienestä pitäen toisistaan poikkeavia sääntöjä ja heiltä odotetaan erilaisia käyttäytymistä. Lapsen käyttäytymistä tulkitaan, kiitetään tai moititaan eri tavoin riippuen

siitä, onko kyseessä tyttö vai poika (Liljestrom 1996). Tyttöjen socialisaatiossa korostuvat sopeutuvuus, kiltteys ja vastuunotto, poikien socialisaatiossa puolestaan yksilöllisyys, aktiivisuus ja rohkeus. Tytöt ja pojat socialistetaan heittä odotettujen käyttäytymispiirteiden, leikkien ja koulussa luokan sisäisen työnjaon ja käytöskontrollin erilaisuuden keinoin sekä sukupuolen mukaisesti jakautuneisiin rooleihin ja työmarkkina-asemiin että erityyppisiin toimintoihin ihmisten välisissä suhteissa (Gordon & Lahelma 1992; 1998).

Socialisaatioprosessi jatkuu läpi koko ihmisen elämän, eikä ihminen missään elämänvaiheessaan ole siten valmis, ettei hän joutuisi pohimaan suhdettaan toisiin ihmisiin, ympäröivään maailmaan, arvoihinsa ja ajattelutapoihinsa. Ihminen oppii väistämättä läpi elämänsä. Elinikäisen oppimisen mahdollisuus ja välttämättömyys ovat korostuneet jälkimodernin yhteiskunnan analyysissa, joissa yhteiskunta nähdään epävarmana ja jatkuvasti muuttavana, jolloin yksilön selviytymismahdollisuudet kiinnittyvät hänen kykynsä oppia jatkuvasti uusia tietoja, taitoja ja suhtautumistapoja. Elinikäisessä oppimisessa korostuu se, että nuoruusajan socialisaatiossa tulee rakentaa vasta perusta jatkuvalle oppimiselle, jota on mahdollista – tai jopa pakollista – jatkaa, parantaa tai muunnella aikuisiällä. Socialisaation katsotaan elinikäisen oppimisen prosessissa tapahtuvan sekä osallistumisena eri organisaatioiden järjestämään aikuis-koulutukseen (formaali oppiminen) että osallisuutena yhteisölliseen elämään ja arjen toimintoihin (informaali oppiminen).

Elinikäinen oppiminen liittyy ihmisen elämänkulun muotoutumisen ehtoihin jälkimodernissa yhteiskunnassa. Perinteisessä yhteisössä ihmisen elämänkulku on ollut jaettava lapsuuteen ja nuoruuteen, jotka olivat aikuisuuteen harjoittelun aikaa, aikuisuuteen, joka tarkoitti vakiintunutta identiteettiä, sosiaalista asemaa, työsuhdetta ja taloudellista riippumattomuutta, sekä vanhuuteen, joka merkitsi luopumista sekä aikuisen työurasta että muusta aktiivisesta osallistumisesta yhteisön elämään. (Antikainen 1998.) Modernissa yhteiskunnassa ikäkausien väliset selkeät rajat ja niihin liittyvät elämäntehtävät ovat moninaistuneet, eivätkä yksilön asema ja sosiaaliset tai taloudelliset suhteet kiinnity pelkästään kronologiseen ikään. Taloudellisesti itsenäisen elämän aloittamisen ja oman perheen perustamisen ikä ovat kasvaneet, ja toisaalta aikuisikä on alkanut sisältää yhä enemmän koulutautumista uusiin ammatteihin ja ammattien sisällä uudenaikaisiin tehtäviin, jolloin myös muodollisen koulutuksen merkitys socialisaatioprosessin kulussa on lisääntynyt. Jälkimodernin yh-

teiskunnan analyysissa korostuvat myös ajatukset ihmisen elämästä projektina, jossa hän joutuu erilaisissa, muuttuvissa ja ennustamattomissa tilanteissa luomaan sosiaalisia ja yksilöllisiä olemistaan ja identiteettiään yhä uudelleen (esimerkiksi Giddens 1991), mikä merkitsee sitä, että socialisaatiosta tulee entistä tietoisempi aikuisiän tehtävä.

2.10 Yksilö

Sosiaaliset ja kulttuuriset rakenteet sisältävät ja asettavat ne ehdot, joiden puitteissa tiettyyn kulttuuriin tietynä aikana syntynyt ihminen tulee sekä kulttuurinsa jäseneksi että omaksi itseksensä, yksilöksi. Ihminen määrittyy yksilöksi biologisesti, psykologisesti ja sosiaalisesti. Ihminen tulee yksilöksi, saa identiteettinsä ja pitää siitä kiinni tai muuttaa sitä, suorittaa elämänsä rakentavia tekoja ja tehtäviä yhteiskunnan sisällä yhdessä muiden ihmisten kanssa sekä sosiaalisten prosessien tuloksena että tekijänä. Keskustelussa modernin ja jälkimodernin yhteiskunnan murroksesta ja siihen liittyvistä sosiaalisten rakenteiden järjestymisen uusista tavoista korostetaan yksilön omien toimien, asennoitumisten ja ajattelutapojen merkityksiä hänen sosiaalisten suhteidensa ja yhteiskunnallisen menestymisensä tai menestymättä jäämisen perustana, mistä kertoo esimerkiksi usein käytetty metafora ihmisestä ”oman onnensa seppänä”. Yksilön korostaminen on erityisesti länsimaissa syntynyt kulttuurinen idea, joka on seurauksena pitkästä, 1500-luvulla alkaneesta historiallisesta prosessista, joka näyttää kulminoituneen 2000-luvulle tultaessa.

Yksilön asettaminen yhteiskunnallisesti keskeisen asemaan on länsimaissa keskiajalta lähteneen muutoksen tulosta. Yksilön ja yksilöllisyyden kasvaneet merkitykset kiinnittyvät moniin yhteiskunnallisissa rakenteissa tapahtuneisiin muutoksiin. Tärkeimpiä yksilöllisyyden ulottuvuuksia ovat yksilön persoonallisen ja ammatillisen sisäisyyden korostuminen ja yksilön kykyryminen valtion poliittisesti ja taloudellisesti autonomisena toimijana, kansalaisena. Myös kasvatuksellisen ajattelun perustaksi on Suomessakin 1900-luvun kuluessa asettunut ajatus yksilöllisten ominaisuuksien ja kykyjen keskeisyydestä (Simola 1995).

Yksilö autonomisena ja itseohjautuvana toimijana on kehittynyt monista erilaisista historiallisista prosesseista. Lukes (1973) erottaa tärkeimmiksi yksi-

lön synnyn kulmakiviksi protestantismiin, poliittisen kansalaisuuden ja taloudellisen toiminnan synnyn. 1500-luvulla syntyneessä protestantismissa korostettiin ajatusta siitä, että kukin yksilö on henkilökohtaisesti vastuussa Jumalalle omista ajatuksistaan, teoistaan, pyrkimyksistään ja viime kädessä pelastumisestaan. Yksilöuskoja ei tarvise kirkollista instituutiota välittäjäksi itsensä ja Jumalan suhteisiin, toisin kuin keskiaikainen katolinen kirkko opetti. Siten yksilölle annettiin ensisijainen velvollisuus vastata omasta henkisestä kohtalostaan sekä oikeus ja velvollisuus kehittää oma suhteensa Jumalaansa omalla tavallaan ja omine ponnisteluineen. Tämä keskiajalla erittäin radikaalina pidetty uskonnonlinen ajatus yksilön asemasta suhteessa Jumalaan alkoi vähitellen läpäistä myös katoliset kulttuurit alkaessaan kiinnittää taloudellisen toiminnan ideaaleihin. Tätä prosessia voi kuvata Weberin tavoin toiminnan (tässä tapauksessa uskonnollisuuden) tarkoitamattomana seurauksena kun yksilön merkityksen ajatus irtosi uskonnollisista lähtökohdistaan ja siirtyi taloudellisen toiminnan perustaksi palkkayön kehittymisen yhteydessä (esim. Weber 1980; Hunter 1994).

Toinen historiallinen prosessi, joka on korostanut yksilön merkitystä, on poliittisen kansalaisuuden synny. Yksilön synnyn kannalta tässä prosessissa tärkeää oli se, että yksilöitä alettiin ajatella omina instituutioista ja sosiaalisista järjestyksistä riippumattomina yksikköinä. Poliittisen kansalaisuuden tärkeä ajatus on, että kukin yksilö on ainoa asiantuntija omien pyrkimyksensä, halujensa, tarpeidensa, tarkoituksensa ja päämääriensä suhteen, ja yksilön pyrkimysten nähdään olevan riippumattomia yhteiskunnan rakenteista ja sosiaalisista suhteista. Näistä suhteista vapaana kansalaisen ajatellaan suorittavan omien pyrkimyksensä suuntaisia valintoja. Yhteiskunta puolestaan asettuu keinotekoisiksi rakennelmaksi, joka normineen ja organisaatioineen joko rajoittaa yksilön isetoteutusta tai hyvin toimissaan mahdollistaa niiden toteuttamisen.

Taloudellisesti yksilön merkitys korostui liberalismiin, teollistumisen ja hyödykkeiden massatuotannon alkamisen myötä. Traditionaalisissa yhteiskunnissa ihmiset olivat sidoksissa alueeseen, sukuun ja perheeseen. Euroopassa 1700-luvulta alkanut teollistuminen keskittyi kaupunkeihin, joihin ihmiset muuttivat eri puolilta maata, jolloin heidän perinteiset sosiaaliset ja paikalliset siteensä ja identiteettinsä murtuivat. Yksilö asetettiin vastuuseen omasta toimeentulostaan ja hyvinvoinnistaan, ja hän tukeutui ensi sijassa omaan voimaansa ja kykyihinsä tai niiden pettäessä lähiyhteisöjen tilalle syntyneisiin yhteiskunnallisiin organisaatioihin.

Autonomisen yksilön yhteiskunnallisissa määritelmissä on kaksi kasvatullisesti tärkeää näkökohtaa. Ensimmäkin katsotaan, että ihmisen ajatukset ja toiminta ovat hänen omiaan, eivätkä niitä määrää hänen oman kontrollinsa ja kopuolella olevat ryhmät, organisaatiot tai syyt. Toiseksi lähdetään siitä, että jokainen yksilö on erilainen kuin muut, ja tämä erilaisuus synny yksilön sisäistä. Yksilön sisintä pidetään myös luonteeltaan hyvänä, lapsen katsotaan syntyvän viattomana (Shipman 1972) ja tämän viattomuuden ajatellaan säilyvän ihmisen ytimessä läpi elämän huolimatta ympäristön mahdollisesta huonosta vaikutuksesta.

Moderneihin yhteiskuntiin kehittyneet koulutuslaitokset, joissa lapsia kasvatellaan suurina joukkoina, ovat kuitenkin ongelmallisia yksilöllisyydelle asetettujen yhteiskunnallisten vaatimusten suhteen. Rose (1988) katsoo, että yksilöllisyyden korostaminen yhteiskunnallisena normina merkitsee sitä, että ihmiset erilaisuutta voidaan kontrolloida entistä paremmin. Tämä tapahtuu siksi, että jokaisen ihmisen yksilöllisyys tulee luokitella, jotta sitä voidaan kehittää. Lapsia jaetaan jo varhain esimerkiksi eri tavoin lahjakkaisiin tai lahjattomiin ja heidän kohdellaan annetun luokituksen mukaisesti. Siten luokitteluun merkitsee se, malla arvottamista, yksilöiden ominaisuuksien tutkimista, kuvaamista ja rekisteröintiä, jolloin institutionaalista valtaa voidaan entistä tehokkaammin käyttää yksilöiden toiminnan hallitsemiseksi. Tämä prosessi merkitsee myös erilaisesta yksilöllisyyksien normalisoinnista ja epänormaalistamisesta, jolloin yksilöllisyysdestä tulee moraalinen periaate, jonka avulla ”vääranlaisista” yksilöllisyyksistä voidaan rangaista esimerkiksi sulkemalla yksilö yhteisön ulkopuolelle.

Kasvatuksessa ja koulutuksessa yksilöllisyys on lisäksi kiinnittynyt vaatimukseen isereflektion suorittamisesta, oman toiminnan tarkkailun oppimisesta yhtenä koulun pedagogisena periaatteena. Hunter (1994) osoittaa, että kristillinen moraalisaaneily yhdyi länsimaaisessa kasvatuksessa 1800-luvun kuluessa kansallisyvaltion byrokraattisiin sääntelyyn tarpeisiin. Alunperin kristillinen (protestantinen) vaatimus jakuvasta omantunnon tutkistelusta muuntuu sisäisemmien ja sosiaalisten suhteiden reflektointiin kasvattamiseksi. Kristillinen j byrokraattinen logiikka ovat koululaitoksessa yhtyneet toisiinsa tuottaen yksilöllisyyttä, joka oman itsen tarkkailuna vastaa sekä hengellisen että valtiollisvallan pyrkimyksiä kasvattaa samanaikaisesti sekä kulloinkin toivotulla tavalla toimivia kansalaisia että yksilöitä. Kirkollisen vallan heikentyessä kansalliset valtiolliset pyrkimykset alkoivat täyttää sisällöllisesti koko kasvatustprojektin.

ottaen tehtäviinsä myös perinteisen kirkollisen vallan harjoittamisen yksilöllisyyden kontrolloimiseksi. Prosessin tärkein menettelytapa oli itsen tarkkailun oppiminen. Hunter toteaa, että ”itsekehittyvä petsoona” on kristillisen ihmiskäsityksen maallistettu versio, jossa huolen kantaminen omasta tilasta eettisellä näkökulmalla on keskeinen osa. Hunterin mukaan nämä kysymykset ovat modernissa yhteiskunnassa yhä tärkeämpiä.

Yksilön sosiaalinen asema ja yksilöllistyminen ovat modernissa yhteiskunnassa risiiritaitaisia prosesseja. Yksilöllisyydestä on tullut ihmiselle normatiivinen pakko, jonka avulla hänen täytyy erottaa itsensä muista ihmisistä. Esimerkiksi Durkheim (1985) pitää prosessin kääntöpuolena tarkastellessaan itsenmurhien syitä sitä, että yksilön ja ryhmän sosiaaliset siteet saattavat katketa, jolloin yksilö etäänny toisista ihmisistä ja yhteisön arvoista ja päämääristä uppoutuessaan omiin asioihinsa ja menettää toisten kanssa jaettujen päämäärien puuttessa myös oman elämänsä mielen. Yksilöllisyyden korostuminen hämärtää sen sosiaaliset ehdot ja niiden riippuvuuden yhteisöllisistä ja yhteiskunnallisista määrityksistä.

Yhteisölliset ja yhteiskunnalliset rakenteet, ihmisten väliseen vuorovaikutukseen, valtaasuhteisiin, arvoihin ja normeihin sekä yksilöiden henkilökohtaiseen ominaisuuteen ja kokemuksiin perustuvat toiminnan ja ajattelun tavat ja käytännöt sekä jaettu kulttuurinen perintö ovat aina läsnä kaikissa kasvatuksen ja koulutuksen prosesseissa kodeista koulujen luokkahuoneisiin, yliopistojen luentosaloihin ja aikuisopiskelun moninaistuneisiin muotoihin. Yksilöllisyyden korostaminen näissä prosesseissa mahdollistaa yksilöllisten neuvottelujen merkityksen kasvun (esim. Gordon, Holland & Lahelma 2000; Laine 2000), mutta se ei poista yksilön ja toiminnan määrittymisen sosiaalisia ehtoja.

3.1 Saarnasta lükutaitoon, lastensuojeluun ja oppivelvollisuuteen

Agraarisessa yhteiskunnassa lasten kasvatusta kuten koko elämäkin toteutettiin yhteisessä. Perhe ja lähiyhteisö muodostivat kasvatuksen perustan. Lähinnä harvialueiden säätyläiselinin pojista kaupungeissa vietti koulun. Lähinnä harvialueiden säätyläiselinin pojista kaupungeissa vietti koulun. Lähinnä harvialueiden säätyläiselinin pojista kaupungeissa vietti koulun. Lähinnä harvialueiden säätyläiselinin pojista kaupungeissa vietti koulun.

Sanan 'koulu' etymologia johtaa kreikkalaiseen sanaan *scholē*, minkä vuoksi koulun käsitteeseen liittyy ajatus oppimisesta. Koulun ensisijaisena tehtävänä on oppimista vapaa-ajana. Koulutus onkin syntynyt ensisijaisesti kansanopetuksen järjestäytymistä alun perin sitä yhteiskunnallista varten, jolla on ollut varaa, aikaa, mahdollisuuksia ja halua kehittää ja ylläpitää itseään varsinaisen elämän hankinnan ulkopuolella. Tämä kaikki on ollut yhteiskunnan kotiohjelmassa ja kotiohjelmien tuella. (Lundgren, 1982.) Sama vapaa yhteiskuntaluokka on yleensä hallinnut n. 1900-luvun koulutusta. (Sama vapaa yhteiskuntaluokka on yleensä hallinnut n. 1900-luvun koulutusta.)

1. Tämä luku nojaa keskeisesti Turun yliopiston kasvatustieteiden ja -historian tutkimuskeskustuksen ja kirjallisuuden tutkimuskeskustuksen toiminnan tuloksiin.